

VERHALEN OM HET BEGRIP VAN DE DOOD TE VERGROTEN

Een studie naar de relatie tussen de waardering van het verhaal en
het begrip van de dood bij kinderen

1920 Master Scriptie C&B

Kernwoorden: waardering, begrip, identificatie, kinderen, de dood

Aantal woorden: 11966

Sophie Wanders

Radboud Universiteit

Dr. Laurie Faro
Prof. Dr. Enny Das
Radboud Universiteit Nijmegen
12-08-2020

Voorwoord

Beste lezer,

Voor u ligt de Masterscriptie *Verhalen om het begrip van de dood te vergroten: Een studie naar de relatie tussen de waardering van het verhaal en het begrip van de dood bij kinderen*. Met deze Masterthesis rond ik mijn Master Communicatie en Beïnvloeding aan de Radboud Universiteit te Nijmegen af. In het afgelopen halfjaar heb ik mij verdiept in de wijze waarop kinderen naar de dood kijken en in hoeverre de waardering die zij ervaren voor een verhaal samenhangt met de mate waarin zij de dood begrijpen.

Alvorens u start met het lezen van deze Masterthesis wil ik mijn begeleidster Laurie Faro bedanken voor haar begeleiding gedurende het gehele traject. Dankzij haar expertise, kritische blik, ondersteuning en goede aanbevelingen heb ik het onderzoek op deze wijze kunnen uitvoeren en werd ik continu gemotiveerd om voor het hoogste eindresultaat te gaan. Dank daarvoor. Tevens wil ik mijn tweede lezer Enny Das bedanken voor haar feedback op het onderzoeksvoorstel en haar eindbeoordeling. Tot slot wil ik alle participanten, zowel de kinderen als hun ouders, bedanken voor hun deelname aan het onderzoek. Zonder hen had ik mijn Masterthesis niet kunnen uitvoeren.

Ik wens u veel leesplezier.

Sophie Wanders

Nijmegen, augustus 2020

Radboud Universiteit

Samenvatting

In deze Masterthesis is onderzocht in hoeverre er een relatie bestaat tussen de waardering van het verhaal en het begrip van de dood, identificatie met een hoofdpersoon en angst voor de dood. Maar ook de invloed van de religieuze achtergrond van ouders op de communicatie met hun kinderen. Dit is exploratief onderzocht in de vorm van een pre-posttest design onder kinderen en ouders met zowel interviews als een vragenlijst.

Uit dit onderzoek blijkt allereerst dat kinderen die een verhaal over de dood positief waarderen, de dood beter begrijpen na het lezen hiervan. Tevens komt naar voren dat er geen relatie bestaat tussen de wijze waarop kinderen een verhaal over de dood waarderen en de mate waarin zij zich kunnen identificeren met de hoofdpersoon. Daarnaast blijken kinderen na het lezen van een verhaal over de dood meer angst te ervaren ten aanzien van de dood, maar enkel indien zij de dood refereren aan hun daadwerkelijke leefwereld. Tot slot komt naar voren dat de religieuze achtergrond van ouders van invloed is op de wijze waarop zij met hun kind communiceren over de dood. Religieuze ouders blijken echter net als niet-religieuze ouders gebruik te maken van feitelijke informatie betreft de doodsoorzaak, maar ook te verwijzen naar het bestaan van een hiernamaals, omdat dit wordt gezien als een troostende gedachte.

Voor toekomstig onderzoek wordt geadviseerd om een aanzienlijk grotere groep kinderen te onderzoeken en gebruik te maken van verschillende verhalen om toeval uit te sluiten en te onderzoeken in hoeverre resultaten afhankelijk zijn van een specifiek verhaal. Tot slot wordt geadviseerd om de angst die ouders voor de dood ervaren te onderzoeken en gebruik te maken van open vragen aangaande de waardering van het verhaal, omdat het lezen van een verhaal over de dood niet verenigbaar blijkt met het leuk vinden van een verhaal.

Inleiding

De dood is een biologisch en natuurlijk principe dat hoort bij het leven. Zo komt aan ieder leven ooit een einde. Ondanks het feit dat de dood onvermijdelijk is, wordt het door velen als een controversieel onderwerp gezien. In het bijzonder wanneer het gaat om het bespreken van de dood met jonge kinderen. Het onderwerp wordt door veel ouders vermeden, omdat zij hun kind in veel gevallen nog te jong achten om de dood te begrijpen of om hier emotioneel gezien mee om te gaan (Longbottom & Slaughter, 2018). Uit de studie van Longbottom en Slaughter (2018) blijkt dat ouders de dood pas bespreken, indien een kind direct te maken krijgt met de dood. Een opvallend gegeven gezien het feit dat kinderen vaak al eerder met de dood in aanraking komen via verschillende media, zoals het nieuws of films (Longbottom & Slaughter, 2018; Tenzek & Nickels, 2019). Zo werd de dood een veelvoorkomend onderwerp in het nieuws door de wereldwijde coronacrisis in het begin van 2020 en wordt hier veel aandacht aan besteed in programma's zoals Het Jeugdjournaal en Z@pp (NOS, 2020; Can, 2020). Nu de dood steeds vaker terugkomt in de media, zorgt dit mogelijk voor het ontstaan van onduidelijkheden en angsten bij kinderen, met name wanneer ouders de dood niet bespreekbaar maken.

Volgens psychologen en experts is het communiceren over de dood met kinderen dan ook essentieel (Slaughter & Griffiths, 2007). Zo biedt dit kinderen duidelijkheid over het concept van de dood, helpt dit hen om hier beter mee om te kunnen gaan (Slaughter & Griffiths, 2007) en hierover gedurende de rest van hun leven beter te communiceren (McGovern & Barry, 2000). Verhalen kunnen hieraan bijdragen door kinderen in contact te brengen met emoties van rouw. Daarnaast blijkt uit een studie omtrent gezondheid-gerelateerd gedrag, dat verhalen kunnen leiden tot positievere attitudes bij kinderen (Das, Den Elzen, Broers & Hoppener, 2018). Uit de studie van Das et al. (2018) komt naar voren dat *media enjoyment* (verder genoemd: waardering van het verhaal) en *identificatie* met de hoofdpersoon in een verhaal over het algemeen een belangrijke rol spelen in het creëren van positievere attitudes bij kinderen. Het is echter nog niet eerder onderzocht in hoeverre er een verband bestaat tussen het begrip van kinderen ten aanzien van de dood en de waardering van het verhaal of identificatie met een hoofdpersoon die een verlies meemaakt en dit verwerkt. Dit onderzoek heeft daarom het doel om te onderzoeken in hoeverre er een relatie bestaat tussen de waardering van een verhaal over de dood en de identificatie met een hoofdpersoon of angst voor de dood, en het begrijpen van de dood. Een onderzoek dat in toekomstige situaties, zoals de coronacrisis in 2020, mogelijk inzicht kan bieden in de manier waarop kinderen voorgelicht kunnen worden over de dood. In de volgende paragrafen wordt dieper ingegaan op de bestaande kennis uit voorgaande studies.

Begrip van de dood

Het begrijpen van de dood is een proces dat samengaat met algemene ontwikkeling en is leeftijdsgebonden (Slaughter & Griffiths, 2007). De leeftijd waarop kinderen precies een compleet, ofwel ‘volwassen’ begrip hebben van de dood is niet exact aan te geven. Longbottom en Slaughter (2018) stellen dat kinderen doorgaans rond de leeftijd van drie jaar het besef hebben dat de dood onomkeerbaar is, maar komt het begrip over hoe de dood biologisch gezien wordt veroorzaakt pas rond de leeftijd van tien jaar. Sedney (2002) stelt daarentegen dat kinderen pas vanaf een jaar of zes de onomkeerbaarheid van de dood begrijpen. Het tijdsbestek waarin kinderen een volledig begrip omtrent de dood ontwikkelen bevat dan ook enkele jaren en wordt aangeduid als een proces bestaande uit vijf fasen (Slaughter & Griffiths, 2007; Longbottom & Slaughter, 2018).

De eerste fase betreft de fase van onvermijdelijkheid. In deze fase leren kinderen dat enkel levende wezens doodgaan. Kinderen beginnen de onvermijdelijkheid van de dood normaliter te begrijpen wanneer zij drie jaar oud zijn (Longbottom & Slaughter, 2018). De tweede fase betreft het begrip van universaliteit. Hier wordt onder verstaan dat kinderen begrijpen dat de dood daadwerkelijk ieder levend wezen ooit zal treffen. Doorgaans hebben kinderen een volledig begrip van de onvermijdelijkheid en de universaliteit van de dood wanneer zij vijf jaar oud zijn (Slaughter & Griffiths, 2007). In de derde fase, de fase van onomkeerbaarheid, leren kinderen dat de dood onomkeerbaar is en dat dode wezens niet meer levend terug zullen keren. Kinderen leren de onomkeerbaarheid van de dood normaliter te begrijpen wanneer zij vijf of zes jaar oud zijn (Slaughter & Griffiths, 2007). Deze fase van begrip is cruciaal om een volledig begrip van de dood te ontwikkelen, maar wordt niet altijd bevorderd door de manier waarop er met kinderen over de dood wordt gesproken. Wass, Raup en Sisler (1989) stellen dat er door ouders namelijk veelvuldig gebruik wordt gemaakt van eufemismen, ofwel informatie die afwijkt van biologische feiten (verder genoemd: realistische informatie). Zo wordt door ouders vaak gerefereerd naar een andere manier van leven, zoals het in een diepe slaap zijn of het levend voortbestaan in de hemel (Longbottom & Slaughter, 2018). Door de biologische feiten omtrent de dood te verbloemen, proberen ouders hun kinderen te beschermen terwijl dit de manier waarop kinderen de dood in hun verdere leven benaderen, beïnvloedt (McGovern & Barry, 2000; Irizarry, 1992). Het bieden van realistische informatie bevordert namelijk de ontwikkeling van het begrip ten aanzien van de dood en kan angsten reduceren bij kinderen (Slaughter & Griffiths, 2007).

De vierde fase betreft de fase van beëindiging. In deze fase kunnen kinderen begrijpen dat de dood wordt gekenmerkt door het feit dat lichamelijke, vitale functies stoppen met

werken. In de vijfde en laatste fase, de fase van oorzakelijkheid, kunnen kinderen begrijpen dat de dood door het daadwerkelijk uitvallen van lichamelijke functies wordt veroorzaakt. Kinderen leren de beëindiging en oorzakelijkheid van de dood te begrijpen wanneer zij tussen de zeven en tien jaar oud zijn (Slaughter & Griffiths, 2007), maar beheersen dit normaliter wanneer zij acht jaar oud zijn (Longbottom & Slaughter, 2018). Indien een kind de vijf sub-concepten beheerst, heeft het een volledig en volwassen begrip van de dood. De mate waarin een kind deze vijf sub-concepten begrijpt wordt beïnvloed door verschillende factoren, zoals de mate waarin een kind ervaring heeft met de dood, angst voor de dood ervaart (Slaughter & Griffiths, 2007), de manier waarop ouders met hun kind over de dood communiceren (Longbottom & Slaughter, 2018; Renaud, Engarhos, Schleifer & Talwar, 2015) en de manier waarop kinderen de dood terugzien in verhalen (Shapiro & Rucker, 2004; Tenzek & Nickels, 2019; Poling & Hupp, 2008).

Angst en religie

De studie van Slaughter en Griffiths (2007) toont aan dat het ervaren van angst voor de dood negatief samenhangt met de mate waarin kinderen de dood begrijpen. Zo hebben kinderen die de biologische aspecten van de dood begrijpen een kleinere mate van angst voor de dood, dan kinderen die deze biologische aspecten minder goed begrijpen (Slaughter & Griffiths, 2007). Dit betekent dat de ontwikkeling van het begrip niet enkel samenhangt met leeftijd, maar ook wordt beïnvloed door andere factoren. Uit een studie van Longbottom en Slaughter (2018) komt naar voren dat de angst die kinderen ten aanzien van de dood ervaren, mede veroorzaakt kan worden door het voorbeeld dat zij krijgen van hun ouders. In deze studie werd tevens aangetoond dat ouders met een hogere mate van angst voor de dood, het doorgaans moeilijker vinden om hier met hun kind over te spreken en het onderwerp vermijden (Longbottom & Slaughter, 2018). Het vermijden van gesprekken omtrent de dood hangt echter negatief samen met de angst die kinderen ervaren ten aanzien van de dood (Cotton & Range, 1990), wat eerder is aangetoond in een studie van Muris, Merckelbach, Gadet & Moulaert (2000) bij kinderen van vijf jaar oud.

Naast angst voor de dood, heeft ook de communicatie met ouders invloed op de mate waarin kinderen de dood begrijpen. De studie van Renaud et al. (2015) laat zien dat het overgrote deel van de ouders op een religieuze of spirituele wijze naar de dood refereert in de communicatie met hun kind. Zo wordt de nadruk vaak gelegd op het bestaan van leven na de dood en op het fysiek onzichtbaar zijn van overledenen, maar niet op het feit dat overledenen

daadwerkelijk niet meer leven of terugkomen (Renaud et al., 2015). De manier waarop ouders naar de dood verwijzen hangt volgens Panagiotaki, Hopkins, Nobes, Ward en Griffiths (2017) samen met hun religieuze achtergrond. Ouders met een religieuze achtergrond hebben dan ook eerder de neiging om hun kind te vertellen dat zowel psychologische- als biologische processen voortduren na het overlijden van een persoon in de hemel en verwijzen hierbij naar het bestaan van God (Panagiotaki et al., 2017). Mogelijk heeft dit niet alleen te maken met de religieuze achtergrond van ouders, maar wordt dit tevens gedaan om makkelijker over de dood te kunnen praten en dit voor het kind te verzachten (Renaud et al., 2015). Ondanks dat het bieden van realistische informatie bevorderlijker is voor het begrijpen van de beëindiging en oorzakelijkheid van de dood (Slaughter & Griffiths, 2007).

Kinderen worden niet alleen in de communicatie met hun ouders of gedurende hun opvoeding geconfronteerd met eufemismen, maar ook door het zien van films of het lezen van jeugdliteratuur. Zo bestaat een deel van de kinderboeken en kinderfilms uit verhalen die gebaseerd zijn op religieuze- en culturele overtuigingen, zoals het leven na de dood (Tenzek & Nickels, 2019; Poling & Hupp, 2008) indien het een thema over de dood betreft. Uit de kwantitatieve inhoudsanalyses van Tenzek en Nickels (2019) en Poling en Hupp (2008) blijkt echter dat het overgrote deel van de kinderfilms en kinderboeken met als thema de dood, een verhaallijn bevat waarin de nadruk ligt op de feitelijke, biologische aspecten van de dood. Zo zijn alle vijf de sub-componenten van begrip terug te zien in dergelijke verhalen (Poling & Hupp, 2010; Slaughter & Griffiths, 2007). Kinderen kunnen hun perspectief op onderwerpen aanpassen aan de verhaalcontext die hen geboden wordt (Harris & Astuti, 2006). Dit betekent dat zij de informatie die hen geboden wordt voor waarheid aannemen, wat wellicht ook het geval is indien het gaat om verhalen over de dood. Verhalen kunnen dan ook verband hebben met het begrijpen van de dood.

Verhalen en de dood

Verhalen bestaan al eeuwenlang. Door spiegelneuronen zijn mensen in staat om de emoties die in een verhaal geschetst worden, over te nemen (Gotschall, 2012). Verhalen hebben daarom de kracht om de realiteit tijdelijk te doen vergeten, waardoor mensen de verhaalwereld kunnen nabootsen (Mak & Willems, 2019). Dit proces wordt narratieve transportatie genoemd (Chen, 2015) en maakt het mogelijk om abstracte concepten zoals de dood tastbaar te maken. Dit betekent dat kinderen die via verhalen in boeken of films kennis maken met de dood of het rouwproces, emoties kunnen ervaren die hiermee van doen zijn, zonder hier zelf directe

ervaring mee te hebben (Shapiro & Rucker, 2004). Verhalen beschikken dan ook over een educatieve werking door het feit dat lezers traumatische gebeurtenissen of emoties kunnen ‘oefenen’ zonder hier in werkelijkheid mee in aanraking te komen (Gotschall, 2012). Daarnaast kunnen verhalen mogelijk een positieve invloed uitoefenen op het begrijpen van de dood bij jonge lezers.

Het verwerken van verhalen is leeftijdsafhankelijk (Ongley, Nola & Malti, 2014) en bevat verschillende elementen. Narratieve verwerking wordt bij kinderen allereerst medebepaald door de mate waarin zij in staat zijn om moreel te kunnen redeneren en positieve of negatieve gevolgen van gedragingen die personages vertonen, te onderscheiden (Dore, Smith & Lillard, 2017). Het beredeneren van het gedrag of de gebeurtenissen uit verhalen, hangt samen met begrip. Zo blijkt uit een eerdere studie dat kinderen vanaf dat zij drie jaar oud zijn, leren om fictieve informatie te evalueren en te beoordelen welke essentiële gegevens zij hiervan kunnen generaliseren naar hun werkelijke leefwereld (Walker, Ganea & Gopnik, 2012). Dit leerproces wordt bevorderd door voorkennis, doordat kinderen informatie uit verhalen kunnen verbinden aan hun eigen ervaringen (Troseth, Saylor & Archer, 2006). Zo zullen kinderen die een overlijden al eens hebben meegemaakt of meegekregen uit hun omgeving, een verhaal over de dood wellicht beter begrijpen door hun voorkennis. Een dergelijk verhaal over de dood wordt beschreven in het boek *Een opa om nooit te vergeten* van Bette Westera (2010). In dit boek wordt het rouwproces van het hoofdpersonage Joost, een jongen van ongeveer acht jaar oud, beschreven na het overlijden van zijn grootvader. De mate waarin een kind bij het lezen van een gelijksoortig verhaal betrokken is, zal een bepalende factor vormen voor het teweegbrengen van narratieve transportatie (Dore et al., 2017) en de verwerking van het verhaal.

Uit eerdere studies onder volwassenen blijkt dat identificatie de aandacht voor een verhaal vergroot (Hoeken en Sinkeldam, 2013) en een factor is die narratieve transportatie kan versterken (Green & Brock, 2000; Green & Brock, 2002; Green, 2004). Identificatie betekent het kunnen aannemen van het perspectief van een personage door het overnemen van zijn of haar identiteit (Cohen, 2001). Green (2006) stelt dat identificatie onder meer afhankelijk is van de mate van waargenomen gelijkenissen tussen het personage en de lezer zelf, zoals fysieke- of demografische kenmerken (Murphy, Frank, Moran & Patnoe-Woodley, 2011). In de huidige literatuur zijn bewijzen omtrent identificatie bij kinderen schaars, maar uit de studie van Das et al. (2018) blijkt dat de mate van identificatie bij kleuters wel degelijk positief van invloed is op hun attitude ten opzichte van gezondheid-gerelateerd gedrag.

De betrokkenheid van kinderen bij een verhaal en daarmee de mate van narratieve verwerking of transportatie, wordt tot slot beïnvloed door de mate waarin zij een verhaal leuk

vinden (Buijzen et al., 2010). De waardering die kinderen voor een verhaal ervaren, is dan ook een belangrijke factor gebleken voor de verwerking van verhalen en narratieve overtuiging, ofwel het overnemen van attitudes aan de hand van verhalen (Buijzen et al., 2010; Das et al., 2018). Dit wordt ook wel aangeduid als *media enjoyment*. Een interessant gegeven uit de studie van Das et al. (2018) is dat de mate waarin kleuters een verhaal waardeerden samenhang met de sympathie die zij voor het personage ervoeren. Deze bevinding suggereert dat de waardering van het verhaal mogelijk verband houdt met de mate van identificatie die kinderen kunnen ervaren, en invloed heeft op de attitude die hieruit tot stand komt. Wellicht is dit ook het geval wanneer het gaat om het creëren van begrip ten opzichte van de dood.

De relatie tussen waardering en begrip

Uit bovenstaande studies kan geconcludeerd worden dat het communiceren over de dood belangrijk is om ervoor te zorgen dat kinderen hier voldoende begrip van hebben (Slaughter & Griffiths, 2007) en hier gedurende de rest van hun leven beter mee om kunnen gaan (McGovern & Barry, 2000). Verhalen kunnen hieraan bijdragen door nog onervaren emoties tastbaar te maken voor jonge kinderen, zodat zij hiervan kunnen leren (Kelemen, Emmons, Schillaci & Ganea, 2014). De waardering van het verhaal kan mogelijk een rol spelen bij het begrijpen van de dood en verband houden met de identificatie met de hoofdpersoon in een verhaal of de angst die kinderen met betrekking tot de dood kunnen ervaren. Dit gezien het feit dat waardering een belangrijke factor is gebleken voor kinderen om verhalen effectief te kunnen verwerken (Buijzen et al., 2010). Het gebrek aan wetenschappelijke kennis in dit domein roept dan ook vragen op. Wellicht kunnen verhalen over de dood in de toekomst helpen bij het voorlichten van kinderen en biedt dit ouders een hulpmiddel om de dood bespreekbaar te maken, wat dit onderzoek noodzakelijk maakt. Het wegnemen van angsten en onduidelijkheden is voor kinderen dan ook essentieel, zeker in crisistijden waarin zij voortdurend met dit onderwerp worden geconfronteerd. Dit onderzoek draagt bij aan de huidige, wetenschappelijke kennis door na te gaan in hoeverre er een verband bestaat tussen de waardering van het verhaal en de ontwikkeling van het begrip van de dood, aan de hand van kinderliteratuur. Hier is, voor zover bekend, nog niet eerder onderzoek naar gedaan.

De vraag bij dit onderzoek luidt: *‘In hoeverre is er een relatie tussen de waardering van het verhaal en het begrip van kinderen ten aanzien van de dood in verhalen?’*

Om inzicht te krijgen in hoeverre de waardering van het verhaal verband houdt met de identificatie met de hoofdpersoon, is de volgende sub-vraag geformuleerd:

“In hoeverre is er een relatie tussen de waardering van het verhaal en identificatie met de hoofdpersoon?”

Om te onderzoeken in hoeverre angst voor de dood mogelijk een rol speelt bij de waardering die kinderen ervaren is de volgende sub-vraag geformuleerd:

“In hoeverre bestaat er een relatie tussen angst voor de dood en de waardering van het verhaal?”

Tot slot wordt gekeken naar de religieuze achtergrond van ouders om na te kunnen gaan in hoeverre dit invloed heeft op de manier waarop zij, in de communicatie met hun kind, refereren naar de dood. Om dit te onderzoeken is de volgende sub-vraag geformuleerd:

“In hoeverre heeft de religieuze achtergrond van ouders invloed op de wijze waarop zij met hun kind spreken over de dood?”

Methode

Om antwoord te geven op de onderzoeksvraag is een kwalitatief, exploratief onderzoek uitgevoerd onder kinderen van tussen de acht en tien jaar oud en hun ouders. Hier is voor gekozen om dieperliggende data te verkrijgen, zoals ervaringen, achterliggende overtuigingen en beweegredenen, die met kwantitatief onderzoek niet worden onderzocht (Gill, Stewart, Treasure & Chadwick, 2008). Het onderzoeksmateriaal, de instrumentatie en participanten van het onderzoek worden toegelicht in *Bijlage 1: Methode*.

Semigestructureerde diepte-interviews

Voor dit kwalitatieve onderzoek is gebruik gemaakt van semigestructureerde diepte-interviews met kinderen in een pre-posttest design, wat betekent dat ieder kind twee keer is geïnterviewd. Dit wordt besproken en toegelicht in de paragraaf *Procedure*.

Semigestructureerde diepte-interviews bevatten enkele onderwerpen en sleutelvragen om het interview in te delen op basis van de te onderzoeken onderwerpen, maar bieden de mogelijkheid om van de vraagvolgorde af te wijken (Gill et al., 2008). Dit zorgt ervoor dat de onderzoeker kan inspelen op antwoorden van de participanten en zo meer informatie kan vergaren en antwoorden van participanten dieper uit kan werken (Gill et al., 2008). De sleutelvragen voor deze interviews werden geformuleerd aan de hand van de volgende variabelen, zoals behandeld in de eerder besproken literatuur: *begrip van de dood, waardering van het verhaal, identificatie met de hoofdpersoon, angst voor de dood en religieuze achtergrond*. Om deze variabelen te onderzoeken gedurende het interview, werd onder andere gebruik gemaakt van bestaande vragen met bijbehorende schalen (zie paragraaf *Instrumentatie*). Deze bestaande vragen golden als structuurleidraad en topics voor de interviews. De bijbehorende schalen werden door de onderzoeker ingevuld gedurende de interviews, om het begrip van de dood, de waardering van het verhaal, angst voor de dood en identificatie met de hoofdpersoon bij het kind inzichtelijk te maken en verbanden te kunnen leggen. Net als de wijze waarop de ouder naar de dood verwijst in gesprekken met zijn/haar kind. De exacte volgorde waarin deze onderwerpen aan de orde kwamen gedurende het interview, was onder andere afhankelijk van de antwoorden van participanten. De interviews waren zoals benoemd dan ook semigestructureerd, zodat enigszins afgeweken kon worden van de vraagvolgorde en de onderzoeker de vrijheid had om in te kunnen spelen op de antwoorden van participanten.

Naast de semigestructureerde diepte-interviews werd gebruik gemaakt van een vragenlijst voor ouders om inzicht te verkrijgen in gegevens die mogelijk van invloed kunnen zijn op de onderzoeksfactoren. Zo werd in de vragenlijst onder andere aandacht besteed aan de religieuze achtergrond van de ouder, de ervaring van het kind met de dood en de manier waarop de ouder in gesprekken met zijn/haar kind normaliter naar de dood verwijst. Door het gebruik van deze vragenlijst werd ondanks het feit dat het een kwalitatief onderzoek betreft, achtergrondinformatie verzameld die van invloed kan zijn op de onderzoeksfactoren.

Procedure

Voorafgaand aan het onderzoek ontving iedere deelnemende ouder een online vragenlijst met daarin enkele vragen om achtergrondinformatie over de betreffende ouder en kind te verzamelen. In de vragenlijst werd gevraagd naar de leeftijd en het geslacht van de ouder en het kind, de culturele achtergrond, de religieuze overtuigingen en de aanwezigheid hiervan in de opvoeding van het kind, de ervaringen van het kind met de dood, de mate waarin in het gezin wordt gecommuniceerd over de dood en wie hier doorgaans initiatiefnemer in is.

Na het invullen van de vragenlijst volgde het eerste interview waarin het begrip van de dood bij het kind werd onderzocht. Dit werd gedaan door de geformuleerde vragen omtrent het begrip van de dood voor te leggen aan het kind, waarop de onderzoeker noteerde in hoeverre het kind de dood begrijpt. Het eerste interview vond plaats op afstand, namelijk door middel van een digitaal programma genaamd Surf Videobellen. Ouders werden, alvorens de interviews werden afgenomen, ervan op de hoogte gebracht dat het de bedoeling was dat ieder kind zelf zou antwoorden op vragen en dus zelfstandig zou participeren. Ouders werd dan ook gevraagd om hun kind zelfstandig te laten antwoorden en niet in beeld te verschijnen of actief deel te nemen. Zij waren in enkele gevallen echter wel in dezelfde ruimte als het kind aanwezig, omdat het ging om minderjarige deelnemers en zij op deze manier konden toezien op het welzijn van hun kind, indien gewenst.

Enkele dagen na het eerste interview vond het tweede interview via Surf Videobellen plaats. Dit tweede interview werd gestart met het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010), wat werd voorgelezen door de onderzoeker aan het deelnemende kind. Gedurende het gezamenlijk lezen van het boek kregen kinderen de ruimte om te reageren op de verhaallijn van de hoofdpersoon Joost door bijvoorbeeld eigen gedachten, gevoelens of ervaringen te delen. Deze reacties werden geanalyseerd om inzicht te krijgen in de onderzoeksvariabelen en eventuele verbanden. Gedurende- en na - het gezamenlijk lezen van het boek, werden de

geformuleerde vragen betreft de variabelen *begrip van de dood*, *waardering voor het verhaal*, *angst voor de dood* en *identificatie met de hoofdpersoon* behandeld om deze verder te onderzoeken en meer inzichten te kunnen verkrijgen. Ook gedurende dit interview gold dat de onderzoeker, zoals eerdergenoemd, de schalen bij deze vragen gebruikte om deze variabelen beter te kunnen analyseren. Ouders werd alvorens dit tweede interview werd afgenomen wederom gevraagd om hun kind zelfstandig te laten antwoorden en participeren.

De online interviews werden tevens opgenomen door middel van audioapparatuur om de betrouwbaarheid van het onderzoek te waarborgen. Participerende ouders werden voorafgaand aan het online interview hiervan op de hoogte gesteld. Na afloop werd ieder interview volledig getranscribeerd. Deze transcripten werden gecodeerd op basis van onder andere de onderzoeksvariabelen en geanalyseerd door middel van het programma ATLAS.ti. Het codeboek wordt weergegeven in *Bijlage 5: Codeboek*.

Voor de uitvoering van dit onderzoek is goedkeuring verleend door de Ethische Commissie Geesteswetenschappen (dossiernummer: 2020-9339). De informatie- en toestemmingsformulieren die naar aanleiding van deze procedure zijn opgesteld, zijn opgenomen in *Bijlage 4: Ethische toetsing*. Alle ouders hebben toestemming verleend alvorens het afnemen van de interviews.

Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten naar aanleiding van de vragenlijsten voor ouders en de interviews met kinderen besproken. Om de resultaten inzichtelijker te maken en te verduidelijken, wordt allereerst een tabel weergegeven met de belangrijkste achtergrondinformatie over de deelnemende kinderen en hun ouders. Alle kinderen hebben gefingeerde namen toegewezen gekregen om hun identiteit te anonimiseren.

Tabel 1: Achtergrondinformatie Deelnemers

Kind	Leeftijd	Religieus opgevoed	Ervaring met de dood	Communicatie over de dood met ouders	Religieuze achtergrond ouders
Eva	10	Nee	Ja: niet directe familie	Regelmatig	Nee
Evie (tweeling)	9	Ja: in kleine mate	Ja: met een grootouder (crematie)	Regelmatig	Ja: Christelijk
Mila (tweeling)	9	Ja: in kleine mate	Ja: met een grootouder (crematie)	Regelmatig	Ja: Christelijk
Jan	8	Nee	Nee	Een enkele keer	Nee
Puck	9	Nee	Ja: niet directe familie	Een enkele keer	Nee
Vicky	10	Nee	Ja: niet directe familie	Regelmatig	Nee
Kiki	9	Nee	Ja: met een grootouder (crematie)	Vaak	Nee
Lieke	10	Ja: in gemiddelde mate	Ja: niet directe familie	Een enkele keer	Ja: Christelijk

Waardering van het verhaal

Allereerst worden de resultaten betreft de waardering van het verhaal besproken omdat deze factor als het ware de basis vormt voor de onderzoeksvragen. Gedurende het onderzoek werd onder andere de waardering die kinderen voor een verhaal over de dood hebben, onderzocht aan de hand van bestaande vragen uit de studie van Das et al. (2018). Hierbij werd gekeken naar de wijze waarop kinderen het verhaal en de illustraties beoordelen, en in hoeverre kinderen het verhaal opnieuw willen lezen. Tevens werd gekeken naar de opmerkingen die kinderen gedurende het interview over het verhaal en de illustraties maakten.

Gedurende de interviews gaven zeven kinderen aan het verhaal uit het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010) leuk of mooi te vinden. Eva vertelt: ‘Ik vond het wel gewoon

een zielig verhaal, maar ook wel gewoon weer dat hij altijd bij opa, dat opa er altijd voor hem...dat opa er altijd is dat vind ik wel dan iets moois''. Een interessante bevinding is dan ook dat deze kinderen allen aangeven het verhaal leuk of mooi te vinden, maar zich tevens bewust blijken te zijn van het feit dat het overlijden van een dierbare een trieste gebeurtenis is en het verhaal zielig vinden. Evie vertelt gedurende haar interview dan ook het volgende: ''Ja ik vond hem ja leuk, leuk...als iemand doodgaat is het nooit leuk, maar het verhaaltje zelf vond ik wel leuk''. Van deze zeven kinderen hebben alleen Evie en Mila een directe ervaring met het overlijden van een grootouder. Een opvallende bevinding is echter dat slechts een enkeling aangeeft het verhaal opnieuw te willen lezen. Alle overige deelnemers geven aan hier geen behoefte aan te hebben omdat zij het verhaal nu al kennen.

Uit de interviews blijkt dat een enkeling, namelijk Kiki, het verhaal in daadwerkelijk minder sterke mate waardeert. Zo vertelt Kiki, in tegenstelling tot de overige kinderen, het verhaal niet leuk of mooi te vinden omdat dit haar herinnert aan het overlijden van haar eigen grootvader. Zo vertelt zij: ''Nou, het was niet leuk. Omdat je wel gewoon als je opa of oma dood is, dan is het ook wel een herinnering voor jezelf''. Kiki geeft tevens expliciet aan het boek niet opnieuw te willen lezen omdat de dood een gevoelig onderwerp betreft: ''Het is wel een gevoelig onderwerp om over te praten en het boekje is sowieso niet zo heel leuk''.

Wanneer wordt gekeken naar de illustraties uit het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010) dan blijken vier kinderen, die het verhaal positief zeggen te ervaren, deze over het algemeen leuk en toepasselijk te vinden bij de tekst. Zo benoemt Lieke: ''Het waren bijpasselijke plaatjes dus ze waren wel prima''. En vertelt Eva: ''Ik vond het leuke plaatjes want daarin zie je ook echt wat hij aan het doen is en wat er dan gebeurt''. Daarnaast benoemen enkele kinderen dat de illustraties kleurrijker mogen zijn, omdat de huidige illustraties het verhaal somber maken. Zo vertelt Vicky: ''Ja de plaatjes vond ik wel leuk, maar het kon wel wat kleurrijker, zoals in het gras konden wel wat bloemetjes ofzo omdat het anders een beetje somber blijft. En natuurlijk is het somber als je opa is overleden, maar het is natuurlijk altijd wel leuker om te lezen als er nog wat kleur bij zit''. De overige kinderen geven aan de illustraties saai of niet leuk te vinden. Een enkeling vindt de illustraties uit het boek zelfs teleurstellend. Zo zegt Kiki: ''Niet heel leuk, ze waren somber en teleurgesteld, ja en dat soort dingen. Ze waren niet wat je verwacht had''. Zij had naar eigen

Afbeelding 1: De Doodskist (Westera, 2010)

zeggen een vrolijker boek verwacht. Illustraties waarin het onderwerp de dood sterk naar voren komt, werden gedurende het lezen van het boek over het algemeen negatiever beoordeeld dan illustraties aangaande positieve herinneringen. Op *Afbeelding 1: De Doodskist* wordt een dergelijke illustratie uit het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010) weergegeven.

De illustraties die daarentegen herinneringen bevatten, zoals het spelen van piraatje of het spelen op het strand, werden positiever ervaren. Zo vertelt Puck gedurende haar interview bij het zien van een dergelijke herinnering: 'Hier moet ik wel om lachen en hier zijn ze wel blij, hier kan je ook wel blij van worden'. Een dergelijke illustratie wordt weergegeven op *Afbeelding 2: Herinnering* (Westera, 2010).

Afbeelding 2: Herinnering (Westera, 2010)

Uit de resultaten van de interviews wordt geconcludeerd dat het toegepaste onderzoeksmateriaal in deze studie door de meerderheid van de kinderen positief wordt gewaardeerd en als positief wordt ervaren, ongeacht de mate waarin zij ervaring hebben met de dood. Het thema de dood blijkt echter niet verenigbaar met het daadwerkelijk leuk vinden van een verhaal, gezien het feit dat kinderen aangeven het verhaal leuk te vinden, maar deze term direct verdedigen door aan te geven dat het overlijden van een persoon altijd verdrietig is. Toch lijken veel kinderen het verhaal mooi of ontroerend te vinden en wordt door zeven kinderen aangegeven dat zij het verhaal mooi vinden, wat laat zien dat het indruk op hen maakt. Illustraties omtrent de dood blijken in mindere mate positief ervaren te worden. Zo wordt geconcludeerd dat illustraties die het onderwerp de dood bevatten negatiever worden beoordeeld of ervaren dan illustraties waarin de dood niet naar voren komt, zoals een fijne herinnering. De term 'leuk' blijkt daarom tevens niet verenigbaar met illustraties omtrent de dood.

Begrip van de dood

Naast de waardering van het verhaal, werd tevens onderzocht of de mate waarin kinderen het verhaal waarderen mogelijk samenhangt met de mate waarin zij de vijf sub-concepten van de dood begrijpen (Slaughter & Griffiths, 2007). Er werd dan ook onderzocht in hoeverre kinderen de vijf fasen van de dood begrijpen, zowel voor als na het lezen van een verhaal over de dood, door middel van bestaande vragen uit de studie van Slaughter en Griffiths (2007). Daarnaast werd onderzocht of er mogelijk een verband bestaat tussen de mate waarin kinderen een verhaal over de dood waarderen en de mate waarin zij de dood begrijpen.

Wanneer wordt gekeken naar de eerste interviews, dan blijkt dat kinderen over het algemeen een volledig begrip hebben van de universaliteit en onomkeerbaarheid van de dood. Zo zijn vrijwel alle kinderen gedurende deze interviews in staat om correct aan te geven dat dingen die niet leven niet dood kunnen gaan en de dood onomkeerbaar is. De meerderheid van de kinderen blijkt daarentegen moeite te hebben met het begrijpen van de onvermijdelijkheid, door niet direct aan te geven of ook daadwerkelijk alle mensen uiteindelijk doodgaan. Daarnaast blijken vrijwel alle kinderen voor het lezen van het boek in staat te zijn om de algehele beëindiging van de dood te begrijpen. Het is echter opvallend dat vrijwel alle kinderen, voor het lezen van een verhaal over de dood, aangeven te denken dat een dood mens nog wel in staat is om te dromen. Zo vertelt Kiki: ‘‘Ja, je droomt maar dan je hele leven lang als je dood bent, want daar heb je niks voor nodig. Nou, je hebt je hersenen nodig maar je, ja je zit een beetje te...je hersenen zijn wel ook dood want die werken dan niet meer, maar uhm als je bijvoorbeeld uhm dood bent dan is dat wel dat je ja zonder je hersenen te hoeven gebruiken dan kun je gewoon dromen’’. Kinderen blijken, voor het lezen van een verhaal over de dood, het tevens moeilijk te vinden om correct antwoord te geven op de vraag wat ervoor kan zorgen dat iemand doodgaat. Enkel drie van de acht kinderen blijken in staat te zijn om bij het benoemen van een correcte doodsoorzaak tevens te verwijzen naar het uitvallen van lichamelijke, vitale functies. De overige kinderen zijn enkel in staat om te verwijzen naar externe oorzaken of het lichaam, of geven zelfs aan geen enkele oorzaak te kunnen benoemen. Puck vertelt: ‘‘Uhm een zelfmoord plegen of van een hele hoge flat afspringen of met geweld. Ook als je zelf kiest om niet te drinken of te eten, bijvoorbeeld als je dood wil gaan dan zou dat kunnen of gewoon als je te oud bent bijvoorbeeld zoals ik net zei, 101 [jaar oud], dan is de kans wel groot dat je doodgaat binnenkort want 101 is wel echt heel erg oud’’.

Uit de tweede reeks interviews blijkt dat kinderen na het lezen van het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010) met name de beëindiging en oorzakelijkheid van de dood beter lijken te begrijpen, gezien de correcte antwoorden die zij gedurende de tweede interviews geven. Zo is Evie voor het lezen van het verhaal helemaal niet in staat om een doodsoorzaak te benoemen. Zij vertelt na het lezen van het verhaal echter het volgende: ‘‘Uhm je kunt gewoon ziek worden en dan uiteindelijk doodgaan. Je hart kan dan gewoon niet meer kloppen of je kan niet meer ademen en dan stopt je hart ook met kloppen’’. En vertelt bijvoorbeeld Eva, gedurende het eerste interview te denken dat een dood mens nog kan dromen, maar geeft zij na het lezen van het verhaal duidelijk aan dat dit niet meer mogelijk is omdat men hier nog een brein voor nodig heeft: ‘‘Uhm nee, omdat daarvoor [dromen] heb je je brein nodig’’. Opvallend is dan ook dat uit de interviews blijkt dat maar liefst zeven kinderen gedurende het eerste

interview nog denken dat een dood mens kan dromen, terwijl dit na het lezen van het verhaal door enkel drie kinderen wordt aangegeven. Wat tevens opvallend is, is het feit dat kinderen die na het lezen van het boek de sub-concepten van de dood beter lijken te begrijpen, het verhaal uit het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010) naar eigen zeggen positief waarderen. Deze kinderen lijken dan ook te leren van het verhaal dat zij gelezen hebben. Kinderen die zowel het verhaal als de illustraties uit het boek negatief waarderen, blijken daarentegen zowel voor- als na het lezen van het boek constant te scoren op de vijf sub-concepten van de dood. De mate waarin kinderen, die het verhaal of de illustraties negatief waarderen, de dood begrijpen blijkt dan ook onveranderd na het lezen van het boek. Slechts een enkeling blijkt gedurende beide interviews constant te scoren op de vijf sub-concepten, ondanks het feit dat zij het verhaal positief waardeert. Zo blijkt Puck gedurende beide interviews de bestaande vraag van Slaughter en Griffiths (2007) betreft de onomkeerbaarheid van de dood niet correct te beantwoorden. Zij vertelt gedurende beide interviews dan ook te denken dat een dood mens levend terug kan keren in de vorm van een plant of dier. Zo vertelt zij gedurende haar tweede interview: ‘‘Zegmaar uhm, ik denk als je helemaal dood bent dan ben je ook dood, maar dan zou je misschien nog wel gewoon een ander leven kunnen krijgen als hond of als plant, misschien ook gewoon als een boom. Ja, maar ik denk niet dat je een Donald Duck kan worden, want Donald Ducks leven niet’’.

Uit de resultaten van de interviews wordt geconcludeerd dat kinderen de dood over het algemeen beter begrijpen na het lezen van een verhaal betreffende de dood en zij dit verhaal, en in enkele gevallen ook de illustraties, positief waarderen. Daarnaast wordt geconcludeerd dat kinderen die het verhaal naar eigen zeggen niet waarderen, de dood na het lezen hiervan niet beter begrijpen en dus constant scoren op de vijf sub-concepten. Indien zij een verhaal over de dood niet waarderen, dan blijken zij hier niet van te leren. De mate waarin kinderen ervaring hebben met de dood, blijkt hierin geen rol te spelen.

Angst voor de dood

In dit onderzoek is tevens onderzocht in hoeverre kinderen enige mate van angst ervaren aangaande de dood aan de hand van bestaande vragen uit de studie van Slaughter en Griffiths (2007). Daarnaast is onderzocht of er mogelijk enige samenhang bestaat tussen de angst die kinderen mogelijk voor de dood ervaren en de mate waarin zij een verhaal over de dood waarderen.

Gedurende de eerste reeks interviews werd de angst die kinderen voor de dood ervaren onderzocht door te vragen in hoeverre kinderen de dood eng vinden en in hoeverre zij het eng

vinden om dit onderwerp terug te zien in films of boeken. Uit deze eerste interviews komt naar voren dat twee van de acht kinderen over het algemeen angst voor de dood blijken te ervaren, indien zij de dood betrekken op hun eigen familieleden. Zo vertelt Kiki: ‘‘Ja, soms vind ik het wel [eng] als ik dan aan mijn opa denk. Maar dan denk ik bij mezelf: hij zit nu in een wereld met andere mensen en als oma erbij komt dan zijn ze eigenlijk weer samen’’. Uit de eerste interviews blijkt tevens dat kinderen de dood over het algemeen vermijden wanneer het aankomt op het kijken van films of het lezen van boeken, ongeacht de mate waarin zij zelf ervaring hebben met de dood. Zo geven zes van de acht kinderen aan geen films met daarin de dood te kijken, omdat zij dit spannend vinden om te zien. Een interessante bevinding is dat een van deze kinderen specifiek aangeeft deze angst te reduceren door zich bewust te blijven van het feit dat een film fictie betreft. Zo vertelt Vicky: ‘‘Soms bij heel erge dingen dan denk ik wel zo oeh en dan vind ik het wel een beetje spannend in de film zelf, maar dan denk ik gewoon: het is nep’’.

Gedurende de tweede reeks interviews werd de angst die kinderen voor de dood ervaren onderzocht aan de hand van bestaande vragen uit de studie van Slaughter en Griffiths (2007). Uit deze tweede interviews blijkt dat, na het lezen van het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010), maar liefst zeven van de acht kinderen enige mate van angst ervaren met betrekking tot een begrafenis. Ongeacht de mate waarin zij het verhaal of de illustraties waarderen en de eerdere ervaringen die zij hebben met de dood. Zo vertelt Puck gedurende haar interview het volgende: ‘‘Nou, het is niet spannend. Nou ja, het is natuurlijk wel een beetje spannend, maar ik ben sowieso nog niet volgens mij bij zo’n begrafenis geweest buiten. Volgens mij was het bij ons altijd binnen omdat die [de overledene] dan verbrand werd’’. Een interessant inzicht is dat vrijwel alle kinderen die aangeven enige mate van angst te ervaren ten aanzien van een begrafenis, aangeven dit met name eng te vinden indien zij dit refereren aan hun eigen familie of de realiteit gezien het feit dat de begrafenis in het boek fictief is. Zij geven dan ook aan een echte begrafenis wel eng te vinden. Eva vertelt: ‘‘Nou, want het is laat maar zeggen, het maakt het spannend omdat je het...het kan zomaar bij jezelf gebeuren. Het kan zomaar dat jij er zelf laat maar zeggen staat en dat het je eigen opa of oma is’’. En geeft Lieke het volgende aan: ‘‘Nou, ja in het echt zou je wel denken van oeh dat is eigenlijk best wel eng ofzo, maar omdat het zo dan op een plaatje te zien is vind ik het niet zo eng’’. Enkel Jan, de enige jongen onder de deelnemende kinderen, geeft aan geen angst te ervaren met betrekking tot een begrafenis en hier geen directe ervaring mee te hebben. Dit is een interessant inzicht, gezien het feit dat Jan de enige jongen is onder de deelnemende kinderen. Daarnaast heeft hij zelf nog geen ervaring met de dood.

Tevens komt naar voren dat kinderen na het lezen van het boek enige mate van angst ervaren betreft doodgaan. Zo geven vijf kinderen, zonder directe ervaring met het overlijden van een familielid of grootouder, aan enige mate van angst te ervaren indien zij dit refereren aan hun directe familie. Kinderen blijken zich ook in dit geval bewust te zijn van het feit dat het overlijden in het boek fictief is. Zo benoemt Vicky: ‘‘Nee niet echt eng, maar als ik er heel veel over na ga denken dan denk ik wel oeh dat is niet fijn en ik wil ook niet dat het met mijn opa en oma gebeurt, maar voordere vind ik het helemaal niet spannend’’. Kinderen benoemen tevens enige mate van angst met betrekking tot doodgaan te ervaren, indien zij bedenken zelf op leeftijd te zijn. Zo vertelt Lieke: ‘‘Nou ja, als ik wat ouder ben denk ik toch wel dat ik wanneer ik een oude oma ben ik toch weleens denk van oeh wat nou als ik morgen doodga, wat kan er dan gebeuren? Dan kan ik het wel wat spannender vinden, maar ik denk nu van ja weet je, als je maar plezier hebt en uhm er niet voor zorgt dat je allemaal allerlei gevaarlijke dingen doet waardoor je zomaar dood kan gaan dan kan het wel goed komen’’.

Uit de resultaten van de interviews wordt geconcludeerd dat meer kinderen angst voor de dood lijken te ervaren na het lezen van een verhaal over de dood. Zo wordt gedurende de eerste reeks interviews door twee kinderen aangegeven dat zij enige mate van angst ervaren ten aanzien van de dood en geven in totaal zes kinderen aan de dood in films of verhalen eng te vinden of te vermijden. Terwijl alle kinderen na het lezen van het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010) angst voor de dood ervaren, ongeacht de mate waarin zij het verhaal of de illustraties waarderen. Kinderen blijken na het lezen van een verhaal over de dood dan ook banger te zijn voor de dood, maar enkel indien zij dit refereren aan de werkelijkheid of hun eigen familie.

Identificatie met de hoofdpersoon

In dit onderzoek werd tevens onderzocht in hoeverre kinderen zich konden identificeren met de hoofdpersoon uit het verhaal. Dit werd onderzocht aan de hand van bestaande vragen uit de studie van Das et al. (2018). Tevens werd onderzocht of er mogelijk een verband bestaat tussen de identificatie met de hoofdpersoon en de waardering die kinderen voor het verhaal ervaren.

Na het lezen van het verhaal uit het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010) bleken kinderen die het verhaal of de illustraties uit het boek positief waarderen, geen sterkere identificatie met de hoofdpersoon te ervaren dan kinderen die het verhaal of de illustraties minder sterk - of niet - waarderen. Tevens komt uit de interviews naar voren dat Mila, die als enige aangeeft het verhaal opnieuw te willen lezen, geen sterkere identificatie met de hoofdpersoon ervaart dan de overige kinderen die aangeven het verhaal niet opnieuw te willen

lezen. Zo vertelt Mila gedurende haar interview dat zij zichzelf niet heel erg op de hoofdpersoon vindt lijken: “Nee niet heel erg, omdat ik niet super veel aandenken heb aan opa”.

Een interessant inzicht is dat kinderen die een directe ervaring hebben met het overlijden van een grootouder of het bijwonen van een begrafenis, zoals wordt geschetst in het verhaal, geen sterkere identificatie met de hoofdpersoon blijken te ervaren dan kinderen zonder directe ervaring met de dood. Dit inzicht is interessant omdat je in eerste instantie zou verwachten dat juist de kinderen met een soortgelijke ervaring met de dood, zich zouden kunnen identificeren met de hoofdpersoon Joost. Uit deze gegevens blijkt echter dat kinderen zichzelf direct spiegelen met de ervaring van een hoofdpersoon en, bij enige verschillen, onvoldoende gelijkenissen zien om zichzelf hier daadwerkelijk bewust mee te kunnen identificeren. Zo vertelt Evie: “Uhm niet heel erg, want mijn opa is niet begraven maar gecremeerd”. En geeft Kiki het volgende aan: “Niet heel erg hoor, omdat mijn opa is gecremeerd en mijn opa heeft veel andere dingen meegemaakt zoals de oorlog en uhm ja die deed veel andere dingen met mij”. Opvallend is echter dat Kiki vervolgens aangeeft het verhaal niet te waarderen omdat dit haar herinnert aan haar eigen, overleden grootvader. Het feit dat alle kinderen gedurende het lezen van het verhaal in staat zijn om zowel negatieve als positieve emoties te herkennen en te benoemen sluit hier mogelijk op aan. Deze bevinding wijst erop dat kinderen zich gedurende het verhaal kunnen inleven in de gevoelens van de hoofdpersoon, ondanks dat zij zich hier niet bewust mee kunnen identificeren.

Uit de resultaten van de interviews wordt geconcludeerd dat kinderen die het verhaal of de illustraties uit het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010) positief waarderen, geen sterkere of minder sterke identificatie met de hoofdpersoon ervaren dan kinderen die het verhaal in mindere mate – of zelfs niet – waarderen. Tevens wordt geconcludeerd dat de mate waarin kinderen ervaring hebben met de dood, niet zorgt voor een sterkere identificatie met de hoofdpersoon. Zo geeft een van de kinderen, met een directe ervaring met het overlijden van een grootvader, aan dat het verhaal haar erg doet denken aan haar eigen grootvader, maar zij zich vervolgens niet vindt lijken op de hoofdpersoon.

Religieuze achtergrond

Tot slot werd onderzocht in hoeverre de religieuze achtergrond van ouders invloed heeft op de wijze waarop zij met hun kind communiceren over de dood. Dit werd onderzocht aan de hand van een korte vragenlijst, met daarin onder andere een bestaande vraag uit de studie van Panagiotaki et al. (2018), en een telefonische reflectie. Uit deze vragenlijsten komt naar voren dat slechts drie van de acht kinderen een ouder heeft met een religieuze achtergrond, namelijk

Christelijk, en dat dit in kleine- of gemiddelde mate is terug te zien in hun opvoeding. Dit wordt weergegeven in *Tabel 1: Achtergrondinformatie Deelnemers*. Zoals te zien is in deze tabel, blijkt dat de ouders van de overige vijf kinderen niet religieus zijn en hun kinderen dan ook niet religieus opvoeden. Uit de interviews komt echter naar voren dat zes van de acht deelnemende kinderen, waarvan slechts twee kinderen een religieuze achtergrond hebben, expliciet lijken te geloven in het bestaan van een hiernamaals of leven na de dood. Zo geven deze kinderen gedurende het lezen van het boek aan te denken dat de overleden grootvader na zijn dood naar de hemel gaat. Vicky vertelt: ‘‘Ja ik denk dat hij ook naar de hemel gaat, maar ja...’’. Op de vraag wat de hemel volgens haar exact inhoudt, vertelt zij: ‘‘Ja de hemel is waar alle dode mensen zijn en daar uhm...ja ik weet het ook niet precies’’. Jan geeft daarnaast het volgende aan: ‘‘Uhm, ik denk niet dat opa’s hele lijf opeens uit die kist gaat en naar de hemel vliegt, maar ik denk wel dat de geest die in opa zit dat die naar de hemel vliegt en ja, dat daar ook gewoon iedereen is’’.

Wanneer wordt gekeken naar de vragenlijsten en de communicatie van ouders, dan blijkt dat de wijze waarop kinderen naar de dood refereren grotendeels overeenkomt met de wijze waarop hun ouders met hen over de dood communiceren. Zo blijkt dat maar liefst zes van de acht kinderen op dezelfde wijze als hun ouders blijken te refereren naar de dood. Uit de interviews en antwoorden van ouders komt dan ook naar voren dat indien ouders in de communicatie met hun kinderen verwijzen naar een leven na de dood, een hiernamaals of spirituele wereld, hun kinderen dit ook doen. Zo geven de ouders van vijf van de acht kinderen expliciet aan erin te geloven dat er meer is na de dood of dat zij dit een fijne en troostende gedachte vinden. Zij benadrukken echter allen dat niemand daadwerkelijk heeft bewezen dat er meer is na de dood. Zo verwijst Puck bijvoorbeeld gedurende haar interviews meerdere malen naar het geloven in een leven na de dood en geven haar ouders aan dat zij in hun communicatie met Puck verwijzen naar het voortbestaan van overledenen in een niet-fysiek zichtbare vorm. Zij geven hier specifiek bij aan zelf niet religieus te zijn, maar de dood wel als tijdelijk afscheid te zien omdat dit voor hen een troostende gedachte is. Uit de telefonische gesprekken met ouders blijkt dan ook dat ouders in de meeste gevallen gebruik maken van referenties die betrekking hebben op het voortbestaan van overledenen. Zo blijken ouders aan hun kinderen door te geven dat overleden dierbaren voortleven in hun hart of op een andere onzichtbare plek, of geven ouders aan te hopen op een weerzien, maar niet zeker te weten of dit bestaat. Tevens blijken ouders in gesprekken over de dood te refereren aan een bekende oorzaak van overlijden of persoonlijke ervaring, zoals het feit dat een opa of oma op leeftijd was, ziek bleek te zijn en niet meer beter kon worden. De antwoorden van Jan, Mila en Evie, Lieke en Eva blijken tevens

overeen te komen met de wijze waarop hun ouders, naar eigen zeggen, met hen communiceren over de dood. Een opvallend gegeven is, dat slechts drie van deze kinderen een ouder hebben die daadwerkelijk aangeeft religieus, namelijk Christelijk, te zijn.

Enkel de antwoorden van de overige twee kinderen blijken niet overeen te komen met de wijze waarop hun ouders, naar eigen zeggen, met hen over de dood communiceren. Zo geeft Kiki bijvoorbeeld meerdere malen aan te denken dat overledenen in een andere wereld voortleven. Zij beantwoordt de vraag waar de grootvader in het verhaal zich na zijn dood bevindt namelijk op de volgende wijze: ‘‘Uhm dat hij in een andere wereld zit waar allemaal dode mensen zijn, waar ze wel nog met elkaar kunnen dansen en alles nog kunnen doen. Eigenlijk begint zijn leven eigenlijk opnieuw en daar groeien ze dan weer op’’. Kiki geeft tevens aan deze gedachte vrolijker te vinden voor haar broertje en zusje. Opvallend is echter dat haar ouders expliciet aangeven dit nooit gecommuniceerd te hebben en enkel te refereren aan hun persoonlijke en feitelijke ervaring, namelijk het feit dat haar grootvader is overleden, omdat zij niet geloven in een leven na de dood. Eenzelfde discrepantie blijkt zich voor te doen bij Vicky. Zij geeft gedurende haar interview in eerste instantie aan te denken dat de overleden grootvader in het verhaal na zijn dood naar de hemel gaat, maar twijfelt over het daadwerkelijke bestaan hiervan. Haar ouders geven echter aan niet gelovig te zijn en enkel feitelijk over de dood te spreken door te refereren aan de feitelijke, bekende oorzaak van een overlijden en de onomkeerbaarheid van de dood. Mogelijk houden kinderen zich dan ook vast aan het veilige idee dat het leven niet geheel stopt na de dood om eventuele angsten te reduceren.

Uit de resultaten van de interviews en vragenlijsten wordt geconcludeerd dat de wijze waarop ouders over de dood communiceren, in de meeste gevallen ook daadwerkelijk overeenkomt met de wijze waarop hun kind naar de dood verwijst. Zo is dit terug te zien in het feit dat de antwoorden van de ruime meerderheid van de kinderen overeenkomen met de wijze waarop hun ouders met hen over de dood spreken. Daarnaast wordt geconcludeerd dat de religieuze achtergrond van ouders tot op zekere hoogte samenhang vertoont met de wijze waarop zij over de dood communiceren. Zo geven ouders met een religieuze achtergrond aan met hun kind te spreken over een hiernamaals, maar bieden zij voornamelijk feitelijke informatie over een doodoorzaak. Ook ouders zonder religieuze achtergrond voorzien hun kinderen van feitelijke informatie, maar verwijzen tevens naar een hiernamaals of leven na de dood.

Discussie

Waardering en identificatie bij verhalen over de dood

In eerdere studies van Buijzen et al. (2010) en Das et al. (2018) wordt gesteld dat de waardering die kinderen voor een verhaal ervaren een belangrijke voorwaarde is voor het ontstaan van narratieve verwerking en transportatie, wat ervoor zorgt dat kinderen de informatie uit een verhaal overnemen of hiervan kunnen leren. De waardering van het verhaal, ofwel *media enjoyment*, wordt in deze studies enkel aangeduid als het leuk vinden van een verhaal (Buijzen et al., 2010; Das et al., 2018). Het voornaamste doel van het huidige onderzoek was om te onderzoeken of er een relatie bestaat tussen de waardering van het verhaal, ofwel het leuk vinden van een verhaal over de dood, en het begrip van de dood. Uit de huidige resultaten komt echter naar voren dat het leuk vinden van een verhaal niet verenigbaar blijkt met een verhaal over de dood. Het waarderen van een verhaal, zoals dit in de studies van Buijzen et al. (2010) en Das et al. (2018) wordt benoemd als voorwaarde voor het ontstaan van narratieve verwerking, blijkt niet op te gaan voor een zielig verhaal zoals beschreven wordt in *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010). De narratieve verwerking bij een verhaal over de dood lijkt dan ook anders te werken dan bij een leuk verhaal en is in strijd met de resultaten uit voorgaande studies. De narratieve verwerking bij een zielig verhaal kan mogelijk op basis van verschillende resultaten verklaard worden.

Allereerst is het mogelijk dat de waardering voor een verhaal een andere invulling behoeft indien er sprake is van een verhaal dat gaat over de dood. Zo geeft de meerderheid van de kinderen aan het verhaal leuk te vinden, maar wordt dit antwoord direct verdedigd doordat zij zich bewust zijn van het feit dat de dood een zielig onderwerp betreft en zij dit dan ook niet verenigbaar blijken te vinden. Kinderen lijken dan ook onder de indruk te zijn van de gebeurtenissen in het boek, maar blijken een dergelijk verhaal op een andere wijze te waarderen dan wordt geschetst in de studies van Buijzen et al. (2010) en Das et al. (2018). Het leuk vinden van een verhaal blijkt volgens de huidige resultaten dan ook mogelijk geen directe voorwaarde te zijn voor het ontstaan van narratieve verwerking, maar ontstaat mogelijk ook door het mooi of ontroerend vinden van een zielig verhaal over de dood. Dit blijkt tevens uit het feit dat kinderen de dood beter blijken te begrijpen indien zij het verhaal mooi of ontroerend vinden, wat mogelijk een gevolg is van het ontstaan van narratieve verwerking. De bestaande vragen uit de studie van Das et al. (2018) die in dit onderzoek zijn toegepast om de waardering van het verhaal en de illustraties van het boek te onderzoeken, sluiten wellicht dan ook onvoldoende aan op een verhaal met een droevig onderwerp zoals de dood. Het feit dat er specifiek werd

gevraagd in hoeverre kinderen het verhaal of de illustraties leuk vinden, kan mogelijk dan ook invloed hebben gehad op de antwoorden die kinderen hebben gegeven. Het is wellicht dan ook belangrijk om inzicht te verkrijgen in welke indruk een verhaal over de dood maakt, in tegenstelling tot het onderzoeken in hoeverre een verhaal over de dood als leuk wordt ervaren.

Naast de waardering voor het verhaal blijkt tevens de identificatie met de hoofdpersoon niet op te gaan in het huidige onderzoek. Zo geven kinderen in het huidige onderzoek aan zich niet te kunnen identificeren met de hoofdpersoon uit het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010), ongeacht de mate waarin zij zelf ervaring hebben met de dood of de mate waarin zij het verhaal en de illustraties zeggen te waarderen. In voorgaande studies omtrent narratieve verwerking werd gesteld dat de identificatie met een hoofdpersoon de aandacht voor een verhaal vergroot (Hoeken & Sinkeldam, 2013) en een belangrijke factor is voor het ontstaan van transportatie en narratieve verwerking (Dore et al., 2017; Green & Brock, 2000; Green & Brock, 2002; Green, 2004). En werd door Troseth et al. (2006) beweerd dat kinderen informatie uit een verhaal kunnen verbinden aan hun eigen ervaringen, om hier vervolgens van te kunnen leren of attitudes over te kunnen nemen (Das et al., 2018). Het uitblijven van identificatie zou volgens deze voorgaande onderzoeken dan ook betekenen dat er bij het lezen van een verhaal over de dood geen transportatie en narratieve verwerking ontstaat, ongeacht de mate waarin kinderen zelf ervaring hebben met de dood. Toch blijken kinderen zich gedurende het lezen van het verhaal goed in te kunnen leven in de emoties die de hoofdpersoon doormaakt en wordt tevens teruggesproken naar eigen ervaringen met de dood. Het uitblijven van bewuste identificatie heeft mogelijk te maken met het feit dat kinderen die zelf ervaring hebben met de dood, zich enkel bewust kunnen identificeren met een situatie die exact overeenkomt met hun eigen ervaring. Kinderen van tussen de acht en tien jaar oud blijken hun eigen ervaringen dan ook direct te spiegelen aan dat van de hoofdpersoon, indien zij zich hiermee willen kunnen identificeren. Daarnaast is het mogelijk dat kinderen zich afsluiten voor identificatie, omdat zij niet geconfronteerd willen worden met eigen angsten of negatieve ervaringen, waardoor transportatie of narratieve verwerking wellicht niet ontstaat. Dit kan afgeleid worden uit het feit dat gedurende de interviews werd benoemd dat het lezen van het betreffende verhaal niet leuk was, omdat dit herinnert aan ervaringen met de dood van een eigen grootouder. Mogelijk willen kinderen het boek dan ook niet opnieuw lezen, omdat zij deze confrontatie uit de weg willen gaan.

Het feit dat de mate waarin kinderen het verhaal positief zeggen te ervaren niet samen blijkt te hangen met de waardering van het verhaal, kan wellicht ook te maken hebben met het toegepaste prentenboek. Zo bevat het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010) een

vrijwel geheel symmetrische relatie tussen illustraties en tekst, wat volgens Nikolajeva en Scott (2000) tot een meer passieve rol van de lezer leidt en narratieve overtuiging of verwerking niet stimuleert. Tevens kan dit te maken hebben met eventuele negatieve associaties omtrent de dood, waardoor een verhaal over de dood mogelijk op voorhand negatiever wordt ervaren dan een leuk verhaal met een positieve afloop.

Angst bij verhalen over de dood

Eventuele negatieve associaties met de dood zijn wellicht aangeleerd door ouders, zoals de studies van Longbottom en Slaughter (2018), McGovern en Barry (2000) en Irizarry (1992) laten zien. Net als dat angsten die kinderen voor de dood kunnen ervaren mogelijk samenhangen met de wijze waarop ouders hierover communiceren. Zo blijkt uit een eerdere studie van Longbottom en Slaughter (2018) dat ouders met een hogere mate van angst voor de dood dit onderwerp in gesprekken met hun kinderen vermijden, omdat zij het doorgaans moeilijker vinden om dit bespreekbaar te maken. Dit leidt er doorgaans toe dat ouders minder vaak met hun kind spreken over de dood, wat resulteert in een sterkere mate van angst bij het kind (Longbottom & Slaughter, 2018). Uit de resultaten van dit onderzoek blijkt echter dat kinderen die slechts een enkele keer met hun ouders hebben gesproken over de dood niet direct meer angst ervaren dan kinderen die regelmatig of zelfs vaak met hun ouders over de dood spreken. Het feit dat de angst die ouders mogelijk ervaren in dit huidige onderzoek niet is onderzocht, maakt dat er echter geen uitspraak gedaan kan worden over de mate waarin deze externe factor mogelijk van invloed is geweest op de huidige resultaten en dit niet kan worden vastgesteld.

Desondanks blijken kinderen in dit huidige onderzoek niet direct angst te ervaren gedurende het lezen van een verhaal over de dood of bij het zien van dood-gerelateerde illustraties. Het feit dat het merendeel van de kinderen aangeeft het verhaal positief te ervaren is interessant en impliceert dat de mate waarin kinderen een verhaal wel of niet leuk vinden niet direct samenhangt met de angst die zij mogelijk met betrekking tot de dood ervaren. Opvallend is dat vrijwel alle kinderen aangeven enkel angst voor de dood te ervaren indien zij dit betrekken op hun eigen familie. Ofwel: kinderen lijken de dood enkel eng te vinden indien het bijvoorbeeld gaat om een ‘echte’ begrafenis. Dit komt mogelijk doordat kinderen zich bewust zijn van het feit dat een verhaal fictie betreft en dit kunnen onderscheiden van de realiteit. Zo laat de studie van Walker et al. (2012) zien dat kinderen leren om fictieve informatie te evalueren en fictie van realiteit te onderscheiden om deze informatie te generaliseren naar hun werkelijke leefwereld. Wellicht biedt het feit dat kinderen zich bewust kunnen zijn van fictieve informatie hen de mogelijkheid om angsten aangaande de dood te reduceren bij het zien van

bijvoorbeeld een begrafenis in een boek. Tevens zou het mogelijk kunnen zijn dat kinderen eventuele angsten reduceren door vast te houden aan het idee dat er een hiernamaals of leven na de dood bestaat. Het vasthouden aan de gedachte van een hiernamaals geeft mogelijk rust en werkt wellicht als troostmechanisme. Dit wordt afgeleid uit het feit dat kinderen gedurende de interviews benoemen te hopen dat het leven na de dood niet stopt of aangeven dat overledenen zich in een vrolijke wereld bevinden en deze gedachte het idee van de dood vrolijker maakt.

Religieuze achtergrond

Het feit dat het merendeel van de kinderen aangeeft te geloven in een hiernamaals of leven na de dood, blijkt in de meeste gevallen samen te hangen met de wijze waarop hun ouders met hen over de dood communiceren en vertoont in enkele gevallen samenhang met de religieuze achtergrond van ouders. De resultaten van het huidige onderzoek laten echter zien dat religieuze ouders tevens gebruik maken van feitelijke informatie en dat ouders zonder religieuze achtergrond tevens refereren aan het voortbestaan van overledenen. Kinderen met gelovige ouders blijken dan ook niet per definitie een minder goed begrip te hebben van de dood, ongeacht de mate waarin het geloof terugkomt in hun opvoeding. Wat echter wel opvallend is, is het feit dat zeven van de acht deelnemende kinderen gedurende het lezen van het verhaal aangeeft te denken dat de grootvader na zijn overlijden naar een hiernamaals gaat. Een interessant gegeven is dat van deze zeven kinderen maar liefst zes kinderen een ouder hebben die aangeeft te geloven in het bestaan van een hiernamaals of zegt te hopen dat er meer bestaat na de dood, maar dit nog nooit bewezen is. Dit komt tevens naar voren uit de wijze waarop deze ouders naar de dood refereren en sluit slechts gedeeltelijk aan op de bevinding van Longbottom en Slaughter (2018) dat ouders in hun communicatie met kinderen vaak refereren naar een andere manier van leven na de dood. Uit de resultaten kan namelijk opgemaakt worden dat slechts een klein gedeelte van de ouders daadwerkelijk communiceert dat er meer is na de dood en dat overledenen in een hiernamaals of spirituele wereld blijven voortbestaan. Veruit de meerderheid van de ouders geeft aan met hun kind in feitelijke- en biologische termen te spreken over de dood. Het feit dat kinderen, ondanks deze feitelijke informatie van hun ouders, toch lijken te geloven in een hiernamaals of voortbestaan na de dood, is mogelijk een vorm van troost of houvast. Wellicht biedt het bestaan van een leven na de dood of hemel kinderen een mogelijkheid om vast te houden aan fijne herinneringen of gedachten en maakt dit een definitief afscheid minder zwaar. Tevens zou het mogelijk kunnen zijn dat kinderen deze overtuigingen

overnemen van films of verhalen, aangezien dit in een gedeelte van de kinderfilms terugkeert (Tenzek & Nickels, 2019; Poling & Hupp, 2008).

Het feit dat de meerderheid van de kinderen een ouder heeft die, ongeacht zijn of haar religieuze achtergrond, aangeeft te hopen of geloven dat er meer bestaat na de dood, lijkt in de meeste gevallen invloed te hebben op de mate waarin kinderen met name de onomkeerbaarheid of beëindiging van de dood begrijpen. Dit inzicht wordt bevestigd door de bevindingen van McGovern en Barry (2000) en Irizarry (1992) die in eerdere studies vaststelden dat de wijze waarop ouders naar de dood verwijzen van invloed is op de wijze waarop kinderen naar de dood verwijzen. En de bevinding van Harris en Astuti (2006) dat kinderen hun perspectief op onderwerpen aanpassen aan de informatie die hen geboden wordt.

Limitatie en toekomstig onderzoek

Wanneer gekeken wordt naar de opzet van het huidige onderzoek, dan kan worden vastgesteld dat hier enkele limitaties voor gelden. Om te beginnen is het huidige onderzoek afgenomen onder een groep van in totaal acht kinderen. Volgens Dworkin (2012) voldoet dit aantal deelnemers aan het minimale vereiste van vijf participanten voor kwalitatief onderzoek. In de praktijk is het echter moeilijk om met zekerheid vast te kunnen stellen dat de resultaten die in dit onderzoek zijn verkregen daadwerkelijk generaliseerbaar zijn en kunnen gelden voor de gehele populatie kinderen van tussen de acht en tien jaar oud. Door een aanzienlijk grotere groep kinderen – en ouders – bij het onderzoek te betrekken wordt dit ondervangen en wordt enige vorm van toeval met meer zekerheid uitgesloten.

Naast het aantal deelnemers, valt tevens de wijze van afname te bekritisieren. Zo werden alle interviews allereerst digitaal afgenomen vanwege de huidige situatie omtrent het coronavirus. Gedurende de interviews werd opgemerkt dat de internetverbinding op enkele momenten wegviel, waardoor de kinderen en de onderzoeker elkaar soms kort niet konden horen. Vragen en antwoorden dienden in deze gevallen te worden herhaald, maar deze korte onderbrekingen kunnen eventueel geleid hebben tot onduidelijkheid of het minder goed begrijpen van gestelde vragen. Bovendien bood deze digitale wijze van afnemen niet de mogelijkheid om de kinderen gedurende het voorlezen van het boek, te kunnen zien. Fysieke reacties van kinderen werden dan ook niet gedurende het volledige, tweede interview waargenomen. Daarnaast werden de scores op bestaande vragen niet ingevuld door de kinderen zelf, maar door de onderzoeker, wat mogelijk kan hebben geleid tot verschillende interpretaties van een antwoord of opmerking. Het feit dat dit een onderzoek naar kinderen betreft, maakt dat er tevens goedkeuring verkregen moest worden van de Ethische Commissie, maar ook vanuit

ouders. Het verkrijgen van deze toestemming maakt dat de ethiek van met name de minderjarige deelnemers kon worden gewaarborgd.

Tot slot bestaat de groep deelnemende kinderen uit zeven meisjes en slechts een jongen. In dit huidige onderzoek werd geen onderscheid gemaakt in geslacht, maar mogelijk bestaan er verschillen tussen jongens en meisjes wanneer het gaat om een verband tussen de waardering van het verhaal en een van de overige onderzoeksfactoren. Toekomstig onderzoek zou hier uitsluitsel over kunnen bieden.

Voor toekomstig onderzoek wordt allereerst geadviseerd om de huidige onderzoeksmethode toe te passen op een grotere groep kinderen van tussen de acht en tien jaar oud, inclusief hun ouders. Door een grotere groep kinderen en ouders te onderzoeken, wordt toeval uitgesloten en kunnen de huidige resultaten met zekerheid gegeneraliseerd worden naar de gehele populatie. Voor toekomstig onderzoek wordt daarnaast aangeraden om tevens te onderzoeken in hoeverre ouders mogelijk angst voor de dood ervaren en in hoeverre dit mogelijk verband houdt met de mate waarin kinderen een verhaal waarderen, identificatie met de hoofdpersoon ervaren en de dood begrijpen. Door deze informatie te genereren, wordt duidelijk in hoeverre de mogelijke angst die ouders ervaren terugkomt in de wijze waarop kinderen naar de dood kijken en dit begrijpen. Deze aanvullende informatie kan mogelijk opheldering bieden over de mate waarin kinderen angsten van ouders overnemen en in hoeverre dit mogelijk verband houdt met hun begrip van de dood en hun attitude of waardering ten opzichte van een verhaal over de dood. Tot slot wordt geadviseerd om in toekomstig onderzoek gebruik te maken van verschillende verhalen betreffende de dood, om na te gaan in hoeverre een specifiek verhaal daadwerkelijk kan leiden tot meer waardering of identificatie en uiteindelijk samen kan hangen met het begrijpen van- of ervaren van angsten betreffende de dood. Op deze manier kan worden uitgesloten dat het toegepaste verhaal uit het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Westera, 2010) resultaten mogelijk heeft beïnvloed. Het stellen van andere, open vragen kan hier wellicht bij helpen, om de exacte wijze waarop kinderen een verhaal waarderen, in kaart te kunnen brengen.

Conclusie

Kinderen leren van zielige verhalen over de dood indien zij deze als positief ervaren en evalueren. Het waarderen van een verhaal blijkt dan ook noodzakelijk om van een zielig verhaal te kunnen leren en de dood beter te kunnen begrijpen, maar is meer dan het enkel leuk vinden van een verhaal. Een verhaal over de dood moet mooi of ontroerend worden gevonden en blijkt niet verenigbaar met een emotie die geassocieerd wordt met een 'leuk verhaal'. Het mooi of ontroerend vinden van een verhaal blijkt dan ook een belangrijke voorwaarde te zijn voor het ontstaan van narratieve verwerking. Er is dan ook sprake van een relatie tussen de waardering van het verhaal en het begrip van de dood.

De wijze waarop kinderen een verhaal over de dood waarderen heeft echter geen samenhang met de identificatie die zij ervaren ten opzichte van de hoofdpersoon uit een verhaal. Hetzelfde geldt voor de mate waarin kinderen zelf ervaring hebben met de dood. Narratieve verwerking blijkt bij een verhaal over de dood dan ook zonder bewuste identificatie tot stand te komen, gezien het feit dat kinderen zich gedurende het lezen van een dergelijk verhaal kunnen inleven, maar aangeven zichzelf niet te herkennen in de hoofdpersoon.

Zielige verhalen blijken te zorgen voor meer angst voor de dood bij kinderen, maar enkel indien zij dit refereren aan hun daadwerkelijke leefwereld. Een verhaallijn over de dood of illustraties waarin elementen van de dood zichtbaar zijn worden dan ook niet direct als beangstigend ervaren. De wijze waarop kinderen een verhaal over de dood ervaren of evalueren blijkt hier niet op van invloed te zijn: kinderen die een zielig verhaal als positief ervaren zijn niet minder angstig voor de dood dan kinderen die een dergelijk verhaal als negatief ervaren. Tevens blijkt de mate waarin kinderen zelf ervaring hebben met de dood hier geen rol in te spelen.

De wijze waarop er met kinderen over de dood wordt gecommuniceerd, wordt tot op zekere hoogte bepaald door de religieuze achtergrond van hun ouders. Ouders met een religieuze achtergrond verwijzen doorgaans naar een hiernamaals, maar gebruiken voornamelijk feitelijke informatie wanneer zij met hun kind over de dood spreken. Ditzelfde geldt voor de meeste ouders die niet-religieus zijn: ook zij verwijzen naar het bestaan van een hiernamaals of leven na de dood omdat dit hen troost biedt en maken tevens gebruik van feitelijke informatie. In slechts enkele gevallen is er sprake van discrepantie tussen hetgeen (niet-religieuze) ouders communiceren en de wijze waarop hun kinderen naar de dood verwijzen.

Literatuur

- Bailis, L. A. (1978). Death in children's literature: A conceptual analysis. *Omega: Journal of Death and Dying*, 8, 295–303.
- Buijzen, M., Van Reijmersdal, E. A., & Owen, L. H. (2010). Introducing the PCMC Model: An Investigative Framework for Young People's Processing of Commercialized Media Content. *Communication Theory*, 20(4), 427–450. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2010.01370.x>
- Can, M. (2020). *Zaplive Extra komt dagelijks op tv*. Geraadpleegd op 15 maart 2020, van <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/zaplive-extra-komt-dagelijks-op-tv~b173f71b/>
- Chen, T. (2015). The persuasive effectiveness of mini-films: Narrative transportation and fantasy proneness. *Journal of Consumer Behaviour*, 14(1), 21-27. doi:10.1002/cb.1494
- Cohen, J. (2001). Defining identification: A theoretical look at the identification of audiences with media characters. *Mass Communication & Society*, 3, 245-264
- Cotton, C. R., & Range, L. M. (1990). Children's death concepts: Relationship to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death, and hopelessness. *Journal of Clinical Child Psychology*, 19(2), 123-127.
- Das, E., den Elzen, N., Broers, D., & Hoppener, M. (2018). Hoe een virtuele vriend tandenpoetsen leuker maakt. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 46(2).
- Davis, G. L. (1986). A content analysis of fifty-seven children's books with death themes. *Child Study Journal*, 16, 39–54.
- De Droog, S., Buijzen, M., & Valkenburg, P. (2014). Enhancing children's vegetable consumption using vegetable-promoting picture books. The impact of interactive shared reading and character-product congruence. *Appetite*, 73, 73-80
- Delfos, M. (2000). *Luister je wel naar mij? Gespreksvoering met kinderen tussen vier en twaalf jaar*. Amsterdam: SWP.

- Dore, R. A., Smith, E. D., & Lillard, A. S. (2017). Children Adopt the Traits of Characters in a Narrative. *Child Development Research*, 2017, 1–16. <https://doi.org/10.1155/2017/6838079>
- Dworkin, S. L. (2012). Sample size policy for qualitative studies using in-depth interviews.
- Eisinga, R., Te Grotenhuis, M., & Pelzer, B. (2012). The reliability of a two-item scale: Pearson, Cronbach or Spearman-Brown? *International Journal of Public Health*, 58(4), 637-642. <http://dx.doi.org/10.1007/s00038-012-0416-3>
- Gill, P., Stewart, K., Treasure, E., & Chadwick, B. (2008). Methods of data collection in qualitative research: interviews and focus groups. *British dental journal*, 204(6), 291-295.
- Gottschall, J. (2012). Hell is story-friendly. In *The storytelling animal; How stories make us human* (pp. 45-67). New York: Houghton Mifflin Harcourt.
- Green, M. C. (2004). Transportation into narrative worlds: The role of prior knowledge and perceived realism. *Discourse Processes*, 38, 247–266. doi:10.1207/s15326950dp3802_5.
- Green, M. C., & Brock, T. C. (2000). The role of transportation in the persuasiveness of public narratives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, 701–721.
- Green, M. C., & Brock, T. C. (2002). In the mind's eye: Transportation-imagery model of narrative persuasion. In M. C. Green, J. J. Strange & T. C. Brock (Eds.), *Narrative impact: Social and cognitive foundations* (pp. 315–341). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Green, M. C. (2006). Narratives and cancer communication. *Journal of Communication*, 56, 163-183
- Harris, P., & Astuti, R. (2006). Learning that there is life after death. *Behavioral and Brain Sciences*, 29(05), 475–476. doi: 10.1017/S0140525X06369105
- Hoeken, H., & Sinkeldam, J. (2013). De rol van emoties in narratieve overtuiging. *Tijdschrift voor taalbeheersing*, 35(3), 226-236.

- Irizarry, C. (1992). Spirituality and the child. *Journal of Psychosocial Oncology*, 10(2), 39–58.
doi: 10.1300/J077v10n02_03
- Johnson, J. (1999). Keys to helping children deal with death and grief. New York: Baron's Educational Series.
- Kelemen, D., Emmons, N. A., Seston Schillaci, R., & Ganea, P. A. (2014). Young children can be taught basic natural selection using a picture-storybook intervention. *Psychological science*, 25(4), 893-902.
- Koocher, G. (1973). Childhood, death and cognitive development. *Developmental Psychology*, 9, 369–375.
- Lazar, A., & Torney-Purta, J. (1991). The development of the sub-concepts of death in young children: A short term longitudinal study. *Child Development*, 62, 1321–1333
- Longbottom, S., & Slaughter, V. (2018). Sources of children's knowledge about death and dying. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 373(1754), 20170267.
- Mak, M., & Willems, R. M. (2019). Mental simulation during literary reading: Individual differences revealed with eye-tracking. *Language, Cognition and Neuroscience*, 34(4), 511-535.
- McGovern, M., & Barry, M. (2000). Death education: Knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death Studies*, 24(4), 325–333. doi: 10.1080/074811800200487
- Muris, P., Merckelbach, H., Gadet, B., & Moulaert, V. (2000). Fears, worries, and scary dreams in 4-to 12-year-old children: Their content, developmental pattern, and origins. *Journal of clinical child psychology*, 29(1), 43-52.
- Murphy, S. T., Frank, L. B., Moran, M. B., & Patnoe-Woodley, P. (2011). Involved, transported, or emotional? Exploring the determinants of change in knowledge, attitudes, and behavior in entertainment-education. *Journal of communication*, 61(3), 407-431.

- Nikolajeva, M., & Scott, C. (2000). The dynamics of picturebook communication. *Children's literature in Education*, 31(4), 225-239.
- Nodelman, P. (1988). *Words about pictures: The narrative art of children's picture books*. University of Georgia Press.
- NOS Jeugdjournaal. 2020. *De laatste cijfers over corona in Nederland*. Geraadpleegd op 25 maart 2020, van <https://jeugdjournaal.nl/artikel/2328324-de-laatste-cijfers-over-corona-in-nederland.html>
- Ólafsson, K., Livingstone, S., & Haddon, L. (2013). How to research children and online technologies? Frequently asked questions and best practice.
- Ongley, S. F., Nola, M., & Malti, T. (2014). Children's giving: moral reasoning and moral emotions in the development of donation behaviors. *Frontiers in Psychology*, 5. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.00458>
- Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H., & Berman, D. (1986). Children's perception of various determinants of the death concept as a function of intelligence, age and anxiety. *Journal of Clinical Child Psychology*, 15, 120–126.
- Panagiotaki, G., Hopkins, M., Nobes, G., Ward, E., & Griffiths, D. (2018). Children's and adults' understanding of death: Cognitive, parental, and experiential influences. *Journal of experimental child psychology*, 166, 96-115.
- Poling, D. A., & Hupp, J. M. (2008). Death sentences: A content analysis of children's death literature. *The journal of genetic psychology*, 169(2), 165-176.
- Renaud, S. J., Engarhos, P., Schleifer, M., & Talwar, V. (2015). Children's earliest experiences with death: circumstances, conversations, explanations, and parental satisfaction. *Infant and Child Development*, 24(2), 157-174.

- Sedney, M. A. (2002). Maintaining connections in children's grief narratives in popular film. *American Journal of Orthopsychiatry*, 72(2), 279-288.
- Shapiro, J., Rucker, L. (2004) The Don Quixote effect: Why going to the movies can help develop empathy and altruism in medical students and residents. *Families, Systems, & Health* 22(4): 445-452.
- Slaughter, V., & Lyons, M. (2003). Learning about life and death in early childhood. *Cognitive Psychology*, 46(1), 1-30.
- Slaughter, V., & Griffiths, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. *Clinical child psychology and psychiatry*, 12(4), 525-535.
- Speece, M., & Brent, S. (1984). Children's understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child Development*, 55, 1671-1686.
- Troseth, G. L., Saylor, M. M., & Archer, A. H. (2006). Young children's use of video as a source of socially relevant information. *Child development*, 77(3), 786-799.
- Tenzek, K. E., & Nickels, B. M. (2019). End-of-life in Disney and Pixar films: an opportunity for engaging in difficult conversation. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 80(1), 49-68.
- Von Drasek, L. (2016). Grief in Picturebooks: An Evaluative Rubric. *Children and Libraries*, 25-31.
- Wass, H., Raup, J. L., & Sisler, H. H. (1989). Adolescents and death on television: A follow-up study. *Death studies*, 13(2), 161-173.
- Westera, B. (2010). *Een opa om nooit te vergeten*. Utrecht: Uitgeverij De Fontein.

Bijlage 1: Methode

In deze bijlage worden het onderzoeksmateriaal, de instrumentatie en participanten van het onderzoek toegelicht.

Onderzoeksmateriaal

Het onderzoeksmateriaal dat werd toegepast bestaat uit een verhaal in de vorm van kinderliteratuur. Er is expliciet voor het gebruik van kinderliteratuur gekozen in plaats van kinderfilms. Het gebruik van kinderboeken met een verhaallijn omtrent de dood wordt geadviseerd door specialisten (Johnson, 1999) en kan helpen bij het voorlichten van kinderen omtrent de dood en rouwrituelen (Bailis, 1978; Davis, 1986; Longbottom & Slaughter, 2018). Bij de keuze voor het onderzoeksmateriaal werden enkele criteria opgesteld op basis van eerdere studies waarin de vijf sub-componenten van het begrip van de dood werden onderzocht (Slaughter & Griffiths, 2007; Longbottom & Slaughter, 2018). Zo diende het kinderboek geschikt te zijn voor kinderen vanaf zeven jaar oud, omdat kinderen vanaf deze leeftijd ten minste de eerste twee fasen van begrip dienen te beheersen en een volledig begrip van de vijf sub-componenten van de dood behoren te ontwikkelen (Slaughter & Griffiths, 2007). Het verhaal dat in het boek geschetst wordt, diende realistische informatie over de dood en het rouwproces te bevatten, maar geen eufemismen, omdat dit van belang is voor het begrip van het kind (Slaughter & Griffiths, 2007; McGovern & Barry, 2000) en dit onderzoek hier verder inzicht in trachtte te verkrijgen. Daarnaast maakt het verschaffen van realistische informatie het mogelijk om de eerste twee sub-componenten van de dood (onvermijdelijkheid en universaliteit) te overbruggen, aangezien kinderen deze fasen van begrip grotendeels horen te beheersen op de leeftijd van zeven jaar (Slaughter & Griffiths, 2007). Het verhaal in het kinderboek diende tevens de dood van een opa of oma te betreffen, om ervoor te zorgen dat een kind zich een voorstelling kon maken van de emoties die bij de dood van een familielid komen kijken, maar tevens enigszins beschermd bleef door de dood niet op een directe ouder te betrekken. Tot slot diende het kinderboek te voldoen aan het criterium dat het illustraties bevat, omdat dit kinderen helpt bij het omgaan met emoties bij rouw en de dood (Von Drasek, 2016), maar ook maakt dat verhalen beter begrepen kunnen worden. Illustraties in prentenboeken helpen dan ook bij het verduidelijken van tekstuele verhalen doordat deze kunnen bevestigen wat er in een tekstueel verhaal beschreven wordt (Nodelman, 1988). Op basis van de opgestelde criteria werd gekozen voor het gebruik van het geïllustreerde kinderboek *Een opa om nooit te vergeten* van Bette Westera (2010). In dit boek wordt zoals benoemd het rouwproces van de

achtjarige Joost beschreven na het overlijden van zijn grootvader. In het boek van Bette Westera wordt beschreven hoe Joost samen met zijn moeder herinneringen ophaalt over zijn grootvader. Er wordt een realistisch beeld geschept door het feit dat er geen gebruik wordt gemaakt van eufemismen, zoals beschreven in voorgaande literatuur (Wass, Raup & Sisler, 1989). De verhaallijn van het boek start op het moment dat de grootvader wordt begraven, neemt de lezer mee in positieve herinneringen van Joost aan zijn grootvader en eindigt met een positieve noot waarin Joost vrede heeft met het overlijden, en zegt zijn grootvader nooit te zullen vergeten.

Het boek werd gedurende de interviews visueel weergegeven door middel van een ‘shared screen’ functie, zodat kinderen dit mee konden lezen en de illustraties konden bekijken.

Instrumentatie

Dit onderzoek richtte zich op vijf factoren, namelijk: *begrip van de dood, waardering van het verhaal, identificatie, angst voor de dood en religieuze achtergrond*. De eerste factor *begrip van de dood*, werd onderzocht aan de hand van bestaande vragen uit de studie van Slaughter en Griffiths (2007), die gebaseerd zijn op vragenlijsten uit voorgaande onderzoeken (Koocher, 1973; Lazar & Torney-Purta, 1991; Orbach, Gross, Glaubman & Berman, 1986; Speece & Brent, 1984). In deze studie werden zeven vragen geformuleerd op basis van de vijf fasen van begrip van de dood, om vast te kunnen stellen in hoeverre een kind de dood als concept begrijpt. De antwoorden van respondenten werden door Slaughter en Griffiths (2007) geschaald binnen een 3 puntscore, om aan te geven in hoeverre een kind iedere fase van begrip beheerste. Deze bestaande vragenlijst werd succesvol toegepast in de studie van Slaughter en Griffiths (2007), en is te zien in *Bijlage 2: Onderzoeksvragen*. Gedurende het eerste interview werd aan de hand van deze bestaande items onderzocht in hoeverre een kind de vijf sub-componenten begrijpt. Dit werd praktisch vormgegeven door de bestaande vragen van de vijf sub-componenten uit Slaughter en Griffiths (2007) te hanteren, zoals toegepast in eerdere studies (Slaughter & Lyons, 2003; Speece & Brent, 1984; Lazar & Torney-Purta, 1991). In het tweede interview werden deze bestaande vragen, net als de overige bestaande vragen, toegepast als topics om structuur aan te brengen in het gesprek. Gedurende het tweede interview werden deze vragen gekoppeld aan de verhaallijn van het boek *Een opa om nooit te vergeten*, zodat kinderen hierop in konden haken en de praktische uitvoerbaarheid werd gewaarborgd.

De tweede variabele *waardering van het verhaal* werd onderzocht aan de hand van toegepaste vragen uit de studie van Das et al. (2018) en deze vragen zijn te zien in *Bijlage 2: Onderzoeksvragen*. Deze vragen zijn oorspronkelijk afkomstig uit de studie van De Droog,

Buijzen en Valkenburg (2014) en werden hierin onderzocht aan de hand van een vierpuntschaal. Deze bestaande vragen golden in dit onderzoek tevens als leidraad en boden structuur in de interviews om inzicht te krijgen in de waardering van het verhaal.

De derde variabele *identificatie* werd onder andere onderzocht aan de hand van de vraag ‘‘Hoe erg heb je het gevoel dat je op Joost lijkt?’’. Deze vraag is afgeleid van een bestaande vraag uit de studie van Das et al. (2018), namelijk ‘‘Hoe graag zou je op Joost willen lijken?’’. Deze vraag werd in de studie van Das et al. (2018) toegepast om *wishful identification*, ofwel de identificatie met een ideale identiteit, te onderzoeken. Om deze bestaande vraag toepasselijker te maken voor dit onderzoek, werd deze betrokken op de eigen, daadwerkelijke identiteit van het kind. Identificatie werd tevens onderzocht door vrije opmerkingen van kinderen met betrekking tot de beschreven ervaringen en emoties van de hoofdpersoon Joost gedurende de interviews te analyseren en hier dieper op in te gaan.

De vierde variabele *angst voor de dood*, werd onderzocht aan de hand van bestaande vragen uit de studie van Slaughter en Griffiths (2007) en deze vragen worden weergegeven in *Bijlage 2: Onderzoeksvragen*. Deze bestaande items betroffen 18 dood- en niet doodgerelateerde woorden en werden oorspronkelijk gebruikt om na te gaan of een kind angst voor de dood ervaart bij het horen hiervan. Door middel van een drie puntenschaal (helemaal niet bang, een beetje bang, heel erg bang). In dit onderzoek fungeerden deze bestaande items als topics om angst voor de dood bij kinderen te onderzoeken gedurende het lezen van het boek *Een opa om nooit te vergeten* van Bette Westera (2010). Om de topics hier concreet op aan te laten sluiten en relevant te maken werden de topics die niet expliciet terug te zien zijn in het verhaal weggelaten, namelijk: *ogen, leuk, jaren, wakker, ademen* en *gebruiken*. Tevens werden de woorden *leven, doodgegaan, het leven, levend* en *overleden* weggelaten omdat deze (als gevolg van de vertaling naar het Nederlands) nu tweevoudig in de topiclijst stonden of dezelfde betekenis bevatten.

De vijfde variabele *religieuze achtergrond* werd bevraagd in een vragenlijst die voorafgaand aan de interviews aan de ouders werd toegestuurd, zoals gedemonstreerd in de studie van Panagiotaki et al. (2018). Deze bevraging luidde: ‘‘Welke specifieke overtuigingen heeft u rond de dood, zoals overtuigingen in het hiernamaals?’’ (Panagiotaki et al., 2018). Tot slot werd ouders, na het afnemen van de interviews, telefonisch gevraagd naar de manier waarop zij naar de dood verwijzen in gesprekken met hun kinderen. Dit onderdeel duidt op het gebruik van eufemismen en het verschaffen van realistische informatie over de dood. Dit laatste onderdeel betrof een bestaande vraag uit de studie van Renaud et al. (2015) die antwoorden laat aansluiten bij een van de 18 bestaande categorieën (zie *Bijlage 2: Onderzoeksvragen*).

Naast de hierboven benoemde, bestaande items, werden de variabelen *begrip, waardering van het verhaal, angst voor de dood en identificatie met de hoofdpersoon* tevens onderzocht door vrije opmerkingen van participanten te analyseren. Op deze manier kregen participanten de vrijheid om in te haken op de verhaallijn van de hoofdpersoon Joost door hun eigen gevoel of ervaringen te delen. De bestaande items die werden toegepast, dienden als topiclijst om structuur aan te brengen in de interviews. Deze topiclijst is te zien in *Bijlage 3: Topiclijst interviews*. De bestaande vragen werden tevens verbonden aan gebeurtenissen uit de verhaallijn uit het boek *Een opa om nooit te vergeten*, zodat de praktische uitvoerbaarheid werd bewaakt en kinderen hierop in konden gaan. Op zowel de antwoorden op bestaande vragen als de vrije opmerkingen van participanten, werd te allen tijde doorgevraagd om achterliggende inzichten te verkrijgen.

Gezien het feit dat de dood een gevoelig onderwerp is, werd er gedurende een interview opgelet of kinderen emotioneel werden. Kinderen werden er bij aanvang van het interview tevens op gewezen dat ieder antwoord dat zij gaven goed is en deze niet bekend zouden worden gemaakt, maar anoniem blijven om hen op hun gemak te laten voelen. Kinderen werd expliciet verteld dat zij op ieder moment konden stoppen met het interview of het konden aangeven indien zij een vraag niet wilden beantwoorden (Slaughter & Griffiths, 2007; Slaughter & Lyons, 2003). Met deze maatregel werd getracht om de kinderen vrij te laten spreken. Er werd bij aanvang van een interview tevens duidelijk gemaakt wat het doel van het gesprek was, toegelicht hoe het interview was ingedeeld en wat er van kinderen verwacht werd. Dit zijn volgens Delfos (2000) belangrijke voorwaarden voor effectieve gesprekscommunicatie tijdens interviews met kinderen uit deze leeftijdsgroep.

Tevens werden de vragen langzaam uitgesproken. Kinderen werden tijdens het geven van antwoorden of het maken van opmerkingen niet onderbroken of gestuurd, om de betrouwbaarheid van het onderzoek te waarborgen. Met deze genoemde maatregelen werd getracht om het beantwoorden van vragen door kinderen te stimuleren, maar ook dat zij hun aandacht bij het interview konden houden en de vragen die gesteld werden begrepen (Ólafsson, Livingstone & Haddon, 2013).

Participanten

De participanten in het onderzoek bestonden uit ouders en hun kind van acht tot en met tien jaar oud. Deze kinderen volgden regulier basisonderwijs. Bestaande literatuur wijst erop dat kinderen binnen deze leeftijdscategorie een volledig begrip van de dood zouden moeten hebben

(Slaughter & Griffiths, 2007). Oorspronkelijk was het de bedoeling om kinderen te laten participeren in een fysiek interview, maar door de situatie omtrent het coronavirus was dit niet mogelijk. Er werd dan ook voor gekozen om alle kinderen op afstand te interviewen, om de betrouwbaarheid van het onderzoek te waarborgen.

Participanten werden, gezien de situatie omtrent het coronavirus, dan ook niet geworven via de reguliere basisscholen waar zij bij aangesloten zijn, maar via het netwerk van de onderzoeker. Op deze manier werd de veiligheid van zowel de participanten als de onderzoeker bewaakt. Daarnaast werd er geen onderscheid gemaakt in geslacht of de mate waarin een kind ervaring heeft met de dood. Hierdoor werd ernaar gestreefd om inzicht te verkrijgen in de algemene doelgroep van kinderen tussen de acht en tien jaar oud. Door geen onderscheid te maken in de mate van ervaring met de dood, werd hieraan bijgedragen. Hier werd, alvorens het uitvoeren van de interviews, expliciet bij ouders naar gevraagd om hier eventueel rekening mee te kunnen houden. In totaal hebben acht kinderen en zeven ouders deelgenomen aan het onderzoek. Onder de kinderen bevond zich namelijk een tweeling. Gedurende het afnemen van de interviews bleek verzadiging op te treden. Dit houdt in dat er na het afnemen van zes interviews een duidelijke tendens was te zien in de verzamelde data, waarop het werven van potentiële deelnemers na acht kinderen werd gestaakt. Dit besluit werd tevens genomen omdat het werven van deelnemers in verband met de situatie omtrent het coronavirus, zeer moeizaam verliep.

Bijlage 2: Onderzoeksvragen

In deze bijlage worden de bestaande onderzoeksvragen, zoals beschreven in de onderzoeksmethode, op basis van variabele weergegeven.

Begrip van de dood

Tabel 2: Begrip van de dood

Sub-componenten Begrip	Vraag	Score
Onvermijdelijkheid	1. 'Noem een voorbeeld van iets dat dood kan gaan' (indien mensen niet worden benoemd: 'Gaan mensen dood?')	0 punten – Indien mensen niet werden genoemd in antwoord 1. 1 punt – Indien mensen niet werden genoemd in het antwoord op vraag 1, maar wel na het stellen van een directere vraag.
	2. 'Gaat alles (dat in antwoord 1 genoemd wordt) dood?'	Net als in het antwoord op vraag 2. 2 punten – Indien mensen werden benoemd als dingen die doodgaan én indien werd benoemd dat alle mensen doodgaan.
Universaliteit	3. 'Noem een paar dingen die niet doodgaan'	0 punten – Enkel levende dingen werden genoemd. 1 punt – Indien zowel levende- als niet levende dingen werden genoemd. 2 punten – Indien enkel niet-levende dingen werden genoemd.
Onomkeerbaarheid	4. 'Kan een dood mens ooit weer levend worden?'	0 punten – Bij een niet correct antwoord op vraag 4 en 5
	5. 'Kan een mens, wanneer hij of zij nog niet lang begraven is, weer tot leven komen?'	1 punt – Bij een correct antwoord op vraag 4 of 5 2 punten – Bij een correct antwoord op vraag 4 en 5
Beëindiging	6. 'Iemand die dood is... (a) Heeft eten nodig? (b) Moet naar het toilet? (c) Kan ademen? (d) Kan zich bewegen? (e) Kan dromen? (f) Heeft water nodig?'	0 punten – Bij 2 of minder goede antwoorden 1 punt – Bij meer dan 2, maar minder dan 6 goede antwoorden 2 punten – Bij een correct antwoord op alle onderdelen
Oorzakelijkheid	7. 'Kun je vertellen wat ervoor kan zorgen dat iemand doodgaat?'	0 punten – Bij het benoemen van een externe oorzaak 1 punt – Bij referentie naar enkel het lichaam, maar geen biologische oorzaak 2 punten – Bij het volledig uitleggen van een expliciete biologische oorzaak

Angst voor de dood

Tabel 3: Angst voor de dood

<i>Angst voor de dood</i>				
<i>Item</i>		<i>Scale</i>		
1. Dood	Helemaal niet bang (0)	Een beetje bang (1)	Heel erg bang (2)	
2. Jongen	Helemaal niet bang (0)	Een beetje bang (1)	Heel erg bang (2)	
3. Leven	Helemaal niet bang (0)	Een beetje bang (1)	Heel erg bang (2)	
4. Doodgaan	Helemaal niet bang (0)	Een beetje bang (1)	Heel erg bang (2)	
5. Begrafenis	Helemaal niet bang (0)	Een beetje bang (1)	Heel erg bang (2)	
6. Lachen	Helemaal niet bang (0)	Een beetje bang (1)	Heel erg bang (2)	
7. Doodskist	Helemaal niet bang (0)	Een beetje bang (1)	Heel erg bang (2)	

Waardering van het verhaal

Tabel 4: Waardering van het verhaal

<i>Waardering van het verhaal</i>				
<i>Vraag</i>		<i>Schaal</i>		
1. 'Hoe leuk vond je het verhaal?'	Niet leuk	1-2-3-4	Heel leuk	
2. 'Hoe leuk vond je de plaatjes in het boek?'	Niet leuk	1-2-3-4	Heel leuk	
3. 'Hoe graag zou je het verhaal nog een keer willen lezen?'	Niet graag	1-2-3-4	Heel graag	

Identificatie

Tabel 5: Identificatie

<i>Identificatie</i>				
<i>Vraag</i>		<i>Schaal</i>		
1. 'Hoe erg heb je het gevoel dat je op Joost lijkt?'	Helemaal niet	1-2-3-4	Heel erg	

Referentie naar de dood

Tabel 6: Referentie naar de dood

Categorie	Betekenis en voorbeelden
1. Religieus/Spiritueel	Referentie naar religie en spiritualiteit • “Wanneer we doodgaan, gaan we terug naar God”
2. Voortbestaan	Referentie naar voortbestaan na de dood • “De ziel van een mens blijft overal bestaan” • “De ziel gaat naar de hemel” • “Hij blijft leven in ons hart”
3. Oorzaak bekend	Referentie naar een bekende fysieke oorzaak die kan worden uitgelegd • “Hij ging dood omdat hij erg ziek was”
4. Persoonlijke ervaring met de dood	Referentie naar eigen ervaring of de ervaring van het kind met de dood • “Oma ging dood omdat zij erg oud en ziek was”
5. Niet meer terugzien van overledenen na de dood	Referentie naar het feit dat levenden een overledene niet meer terugzien na de dood • “We zullen hem niet meer terugzien” • “Zij zijn niet meer op de aarde en niemand zal hen meer zien”
6. Niet meer bestaan/Onomkeerbaarheid	Referentie naar onomkeerbaarheid van de dood • “De doden zijn weg” • “De doden bestaan niet meer”
7. Universaliteit van de dood	Referentie naar de universaliteit van de dood • “Iedereen gaat dood”
8. Comfort	Referentie die suggereert dat mensen die een overlijden hebben meegemaakt getroost kunnen worden door herinneringen aan de overledene, ondersteuning en liefde • “Het belangrijkste deel van wie ze zijn, hun liefde, leeft voort in onze herinneringen”
9. Zekerheid en onvermijdelijkheid van de dood	Referentie naar de onvermijdelijkheid van de dood • “Uiteindelijk gaat iedereen dood”
10. Lijden	Referentie die erop duidt dat de dood pijnloos en vredig is door iemand te verlossen van het lijden • “Ze was erg ziek en nu voelt ze zich niet langer ziek” • “Ze gaan dood en naar de hemel, waar ze niet langer ziek zijn”
11. Lange termijn verwachting	Referentie naar lange termijn verwachting • “Normaalgesproken gaat iedereen na een lange tijd dood”

12. Slapende dood	Referentie die suggereert dat de dood een vorm van slapen betreft • “Een persoon valt in slaap en komt nooit meer terug”
13. Doodritueel	Referentie naar doodrituelen • “Wanneer we doodgaan worden we begraven”
14. Positieve evaluatie	Referentie naar de dood als positief, waardevol, vriendelijk of gunstig • “De dood is een natuurlijk onderdeel van het leven” • “De dood is een eindeloze slaap die vredig en pijnloos is”
15. Negatieve evaluatie	Referentie naar de dood als negatief, fout, eng of waardeloos • “Het is heel verdrietig dat we hem nooit meer zullen zien”
16. Keuze	Referentie naar het ontbreken van persoonlijke keuze of invloed bij overlijden • “God bepaald wanneer we doodgaan”
17. Negatieve emotionele staat	Referentie naar de negatieve emotionele staten ten opzichte van de dood, zoals frustratie, rouw en verdriet • “We zijn verdrietig en missen hem heel erg”
18. Oorzaak onbekend	Referentie naar een onbekende fysieke oorzaak van het overlijden die niet kan worden uitgelegd • “Niemand weet waarom we doodgaan”

Bijlage 3: Topiclijst interviews

In deze bijlage worden de topiclijsten voor de interviews schematisch weergegeven. Voor met name het tweede interview geldt dat van de volgorde van variabelen werd afgeweken gedurende het interview, zoals toegelicht in het hoofdstuk *Methode*.

Het eerste interview

Tabel 7: Topiclijst Interview 1

<i>Topic</i>	<i>Toelichting</i>
1. Kennismaking en toelichting	Voorstellen kind en onderzoeker Toelichting interview (uitleg)
2. De dood	Introductie onderwerp
3. Begrip van de dood	Onderzoek begrip 5 sub-componenten: Onvermijdelijkheid Universaliteit Onomkeerbaarheid Begripsvorming Oorzakelijkheid
4. Afsluiting	

Het tweede interview

Tabel 8: Topiclijst Interview 2

<i>Topic</i>	<i>Onderdelen</i>
1. Opening	Korte tweede kennismaking Toelichting interview (uitleg) Introductie kinderboek
2. Begrip van de dood	Onderzoeken begrip
3. Angst voor de dood	Onderzoeken angst
4. Identificatie met de hoofdpersoon	Onderzoeken identificatie met hoofdpersoon
5. Waardering van het verhaal	Onderzoeken waardering van het verhaal
6. Afsluiting	Nabespreken interview

Bijlage 4: Ethische toetsing

In deze bijlage worden het Informatieformulier en de Toestemmingsverklaring voor ouders van participerende kinderen weergegeven. Deze formulieren maakten onderdeel uit van de Ethische toetsing.

Casestudy

Kinderen en hun relatie tot de dood. Een onderzoek naar de paradox tussen empirie en jeugdcultuur

(ETC-GW dossiernummer 2020-9339)

Beantwoording vragen nav toetsing Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen

Casestudy

Verhalen om het begrip van de dood te vergroten: een studie naar de relatie tussen de waardering van het verhaal en het begrip van de dood bij kinderen

MA Thesis

Sophie Wanders

s1029542

Begeleider: L.M.C. Faro

Korte toelichting op de casestudy:

De dood is een biologisch en natuurlijk principe dat hoort bij het leven. Zo komt aan ieder leven ooit een einde. Ondanks het feit dat de dood onvermijdelijk is, wordt het door velen als een controversieel onderwerp gezien. In het bijzonder wanneer het gaat om het bespreken van de dood met jonge kinderen. Het onderwerp wordt door veel ouders vermeden, omdat zij hun kind in veel gevallen nog te jong achten om de dood te begrijpen of om hier emotioneel gezien mee om te gaan (Longbottom & Slaughter, 2018). Uit de studie van Longbottom en Slaughter (2018) blijkt dat ouders de dood pas bespreken, indien een kind direct te maken krijgt met de dood. Een opvallend gegeven gezien het feit dat kinderen vaak al eerder met de dood in aanraking komen via verschillende media, zoals het nieuws of films (Longbottom & Slaughter, 2018; Tenzek & Nickels, 2019). Zo werd de dood een veelvoorkomend onderwerp in het nieuws door de wereldwijde coronacrisis in het begin van 2020 en wordt hier veel aandacht aan besteed in programma's zoals Het Jeugdjournaal en Z@pp (NOS, 2020; Can, 2020). Nu de dood steeds vaker terugkomt in de media, zorgt dit mogelijk voor het ontstaan van onduidelijkheden en angsten bij kinderen.

Volgens psychologen en experts is het communiceren over de dood met kinderen dan ook essentieel (Slaughter & Griffiths, 2007). Zo biedt dit kinderen duidelijkheid over het concept van de dood, helpt dit hen om hier beter mee om te kunnen gaan (Slaughter & Griffiths, 2007) en hierover gedurende de rest van hun leven beter te communiceren (McGovern & Barry, 2000). Verhalen kunnen hieraan bijdragen door kinderen in contact te brengen met emoties van rouw. Daarnaast blijkt uit een studie omtrent gezondheid-gerelateerd gedrag, dat verhalen kunnen leiden tot positievere attitudes bij kinderen (Das, Den Elzen, Broers & Hoppener, 2018). Uit de studie van Das et al. (2018) komt naar voren dat *media enjoyment* (verder genoemd: waardering van het verhaal) en *identificatie* met de hoofdpersoon in een verhaal over het algemeen een belangrijke rol spelen in het creëren van positievere attitudes

bij kinderen. Het is echter nog niet eerder onderzocht in hoeverre er een verband bestaat tussen het begrip van kinderen ten aanzien van de dood en de waardering van het verhaal of identificatie met een hoofdpersoon die een verlies meemaakt en dit verwerkt. Dit onderzoek heeft daarom het doel om te onderzoeken in hoeverre er een relatie bestaat tussen de waardering van het verhaal, de identificatie met een hoofdpersoon of angst voor de dood, en het begrijpen van de dood.

Een onderzoek dat in toekomstige situaties, zoals de coronacrisis in 2020, mogelijk inzicht kan bieden in de manier waarop kinderen voorgelicht kunnen worden over de dood.

1) Methode:

a) Participerende observatie: beschrijf hoe de participerende observatie wordt vormgegeven.

In verband met de huidige situatie rond het Coronavirus is het niet mogelijk dat studenten in de maanden april/mei 2020 veldwerk verrichten op basisscholen. Om die reden wordt de volgende onderzoeksmethode gehanteerd waarbij direct contact met de participanten wordt vermeden:

- Voorafgaand aan het onderzoek ontvangt iedere deelnemende familie (ouder en kind) een online vragenlijst met daarin enkele vragen om achtergrondinformatie over de betreffende ouder en kind te verzamelen (zie bijlage 1)
- Na het invullen van de vragenlijst wordt telefonisch contact opgenomen met de ouders om een afspraak te maken voor de interviews. Gedurende dit telefonische gesprek wordt de ouders tevens gevraagd naar de wijze waarop zij doorgaans naar de dood verwijzen, in gesprekken met hun kind. Deze vraag wordt gesteld om verkregen informatie n.a.v. de vragenlijst, aan te vullen.
- Na het maken van een afspraak vindt het eerste interview plaats om het begrip van de dood te onderzoeken. Op deze manier wordt inzichtelijk in hoeverre het kind de dood begrijpt.
- Enkele dagen tot een week na het eerste interview vindt het tweede interview plaats. Gedurende dit interview wordt het boek *Een opa om nooit te vergeten* (Van Bette Westera) visueel gedeeld via Surf Videobellen en voorgelezen door de onderzoeker. Door het boek visueel te delen met het kind kan deze meelezen en de illustraties zien. Na het gezamenlijk lezen, wordt het kind geïnterviewd. Naar aanleiding van het interview vult de onderzoeker de volgende vragenlijsten in:
 - het zgn. *Death Interview* in (zie bijlage 2) met als doel toetsing van hun begrip van de dood;
 - een vragenlijst om de waardering voor het verhaal in kaart te brengen (zie bijlage 4);
 - een vragenlijst om de identificatie met de hoofdpersoon te bepalen (zie bijlage 5).
- De interviews worden afgenomen via Surf Videobellen.

b) Semi-gestructureerde familie-interviews: waar/hoe worden deze afgenomen; lever een topiclijst aan.

- Het onderzoek zal plaatsvinden zonder directe participatie van ouders. Dit betekent dat ouders in dezelfde ruimte als het kind aanwezig zijn om bijvoorbeeld toe te zien

op de emotionele toestand van het kind en of het kind het programma juist weet te bedienen, maar geen antwoord geeft op vragen die voor het kind zijn bestemd.

c) Onderzoek deelnemende volwassenen: hoe worden deze deelnemers geworven?

- De participanten in dit onderzoek (Ouders en kinderen in de leeftijd van zeven jaar tot tien jaar) zullen, gezien de situatie, via het netwerk van de student, telefonisch en/of per email worden benaderd en gevraagd of zij en hun kind willen deelnemen aan het onderzoek.
- Wanneer zij aangeven hiervoor open te staan wordt hen de informatiebrief per e-mail toegezonden (bijlage 6)
- Vervolgens wordt weer contact met hen opgenomen om hun reactie te vernemen en eventuele vragen te beantwoorden.
- Wanneer zij aangeven deel te willen nemen wordt hen het toestemmingsformulier (bijlage 7) toegezonden met de vraag of zij dit willen ondertekenen, er een foto van willen nemen en vervolgens als bijlage mailen aan de betreffende onderzoeker (dit alles indien mogelijk, anders wordt naar een andere oplossing gezocht)

d) Er worden gestructureerde interviews afgenomen aan de hand van de 'Death Concept Questionnaire'. De ETC-GW wil de Nederlandse vertaling van deze vragenlijst inzien.

- In deze studie wordt gebruik gemaakt van de twee vragenlijsten zoals hierboven omschreven

2) Uitvoerende onderzoekers

a) Hoe worden studenten die dit onderzoek uitvoeren voorbereid? Studenten werken met een kwetsbare doelgroep en behandelen een gevoelig onderwerp; het is van belang dat zij zorgvuldig worden voorbereid.

- De student is zich bewust van de emotionele aspecten van dit onderzoek, zeker gezien de crisissituatie thans in onze maatschappij. Dit is een doorlopend punt van aandacht in de begeleiding van alle studenten die met dit onderwerp bezig zijn.
- Alvorens de studenten starten met de uitvoering van het onderzoek zal een aparte sessie (evt. via Virtual Classroom) worden belegd waarin de studenten worden getraind in een zorgvuldige afname van de interviews.

3) Deelnemende kinderen

a) Welke maatregelen worden genomen voor kinderen die (recent) met de dood te maken hebben gehad?

- In de informatie voor ouders wordt op dit punt ingegaan en uiteraard staat het ouders vrij deel te nemen aan het onderzoek. Ouders dienen zich vooraf te realiseren wat voor emoties deelname aan dit onderzoek voor hun kind zou kunnen opleveren en of deelname in dat verband wenselijk is.
- In de vragenlijst voor ouders, welke wordt ingevuld vóór dat het interview bij het kind wordt afgenomen, wordt bij de vragen 9, 10 en 11 geïnformeerd naar directe ervaringen van het kind met de dood.
-

Hoe wordt omgegaan met emoties die mogelijk opgeroepen worden? Hoe wordt de leerkracht hierbij betrokken?

- Uiteraard wordt aandacht gegeven aan emoties en eventueel wordt, in overleg met de ouders, bezien of het verantwoord is om door te gaan met het onderzoek wanneer het kind te emotioneel wordt. Aangezien het onderzoek in de thuissituatie wordt uitgevoerd zal de aanwezige ouder het kind altijd kunnen bijstaan.

b) Deelnemers zijn kinderen van 4-10 jaar. Geef aan hoe hierin bij de uitvoer van het onderzoek gedifferentieerd wordt. Geef aan welke materiaal bij welke leeftijdsgroep gebruikt wordt.

- In deze casestudy zijn de kinderen zeven tot tien jaar oud en bekijken ze het sub 1 a beschreven beeldmateriaal uit het boek *Een opa om nooit te vergeten* van Bette Westera

c) Kinderen wordt gevraagd om een tekening te maken. Beschrijf wat er met deze tekeningen gebeurt.

- Niet van toepassing in deze casestudy

4) Informatiedocument school

a) Advies om het gevoelige onderwerp van dit onderzoek beter in te kleden (zoals ook bij de informatiedocumenten van 'Tilburg' is gedaan).

- Ouders worden direct benaderd en niet via de school.

b) Voeg telefoonnummer van de onderzoeker toe.

- Er zal op worden toegezien dat de student-onderzoeker die een familie benadert, op het informatieformulier haar telefoonnummer en e-mailadres toevoegt, als verantwoordelijke begeleider zal ik hetzelfde doen.

c) Beschrijf hoe de interviews met ouders worden vormgegeven.

- Zie sub 1: Methode

d) Voeg toe dat er bij het onderzoek audio-opnames worden gemaakt.

- Is opgenomen

5) Informatievoorziening ouders

a) Zie 4 a en b

- Zie bijlage 6

b) Ouders die instemmen met deelname aan het onderzoek moeten nader bericht krijgen op welke dag het onderzoek met hun kind plaatsvindt

- In de bevestigingsmail wordt dag en tijdstip aangegeven

c) Hoe ziet de debriefing eruit?

- Zie bijlage 8

6) Data-opslag

Volgens het Research Data Managementbeleid van de Faculteit Letteren dient de data opgeslagen te worden in een werkgroepmap. Meer informatie over het RDM beleid en aanvragen van een werkgroepmap is te vinden

op <https://www.radboudnet.nl/letteren/onderzoek/regelingen-werkprocessen/research-data-management/>

- Deze werkgroepmap zal voor de start van de uitvoering van het onderzoek worden aangemaakt

Bijlage 1: Vragenlijst ouders

Bijlage 2: Vragenlijst *Death Interview kinderen*

Bijlage 3: Vragenlijst angst voor de dood

Bijlage 4: Vragenlijst waardering voor het verhaal

Bijlage 5: Vragenlijst identificatie met de hoofdpersoon

Bijlage 6: Informatieformulier ouders

Bijlage 7: Toestemmingsformulier ouders

Bijlage 8: Debriefing

INFORMATIE OVER HET ONDERZOEK

Naam onderzoek: Verhalen om het begrip van de dood te vergroten

Verantwoordelijke onderzoeker: Dr. L.M.C. Faro

Uitvoerder van het onderzoek: Sophie Wanders, MA student Communicatie- en Informatiewetenschappen in het kader van haar afstudeeronderzoek

Inleiding

Wij vragen u en uw kind om mee te doen aan een wetenschappelijk onderzoek. Meedoen is vrijwillig. Om mee te doen is uw schriftelijke toestemming nodig. Voordat u beslist of u uw kind wilt laten meedoen aan dit onderzoek, krijgt u uitleg over wat het onderzoek inhoudt. Lees deze informatie rustig door en vraag de onderzoeker om uitleg als u vragen heeft.

Beschrijving en doel van het onderzoek

In dit onderzoek willen we kijken of het geïllustreerde kinderboek *Een opa om nooit te vergeten* van Bette Westera (2010) een bijdrage zou kunnen leveren aan een beter begrip over de dood bij kinderen. Dit is belangrijk omdat ook jonge kinderen in aanraking kunnen komen met de dood. In *Een opa om nooit te vergeten* wordt het rouwproces van Joost beschreven. Joost is een jongen van ongeveer acht jaar oud en onlangs is zijn grootvader overleden. In het boek wordt beschreven hoe Joost samen met zijn moeder herinneringen ophaalt over zijn grootvader.

Tot ongeveer het tiende levensjaar is het voor een kind moeilijk te begrijpen wat het betekent als een mens of dier doodgaat. Resultaten van wetenschappelijk onderzoek bij jonge kinderen tonen aan dat als een kind begrijpt dat doodgaan een biologisch feit is, dit gepaard gaat met een afname van angst voor de dood. Het is daarom, ook al vinden veel volwassenen dit complex en emotioneel, van belang om al op jonge leeftijd met kinderen over de dood te spreken.

Wat wordt er van u en uw kind verwacht?

Vragenlijst ouders

In dit onderzoek wordt u in eerste instantie gevraagd een vragenlijst in te vullen. De onderwerpen die in deze vragenlijst aan de orde komen zijn: religie, de communicatie die u met uw kind heeft over de dood, en we vragen naar directe ervaringen die uw kind met de dood heeft, bijvoorbeeld de dood van een naaste maar ook de dood van een huisdier.

Interview kind

Na het invullen van de vragenlijst neemt de onderzoeker telefonisch contact met u op om twee interviews in te plannen met uw kind. Gedurende dit telefonische gesprek zal de onderzoeker u tevens vragen naar de manier waarop u de dood doorgaans met uw kind bespreekt.

Uw kind wordt vervolgens via Surf Videobellen tweemaal geïnterviewd door de onderzoeker. In het eerste interview bekijkt de onderzoeker in hoeverre uw kind de dood begrijpt. In het tweede interview leest de onderzoeker samen met uw kind het kinderboek *Een opa om nooit te vergeten*, door dit visueel te delen. Na het lezen van het boekje stelt de onderzoeker enkele vragen en vult zij een vragenlijst in met als doel het inzichtelijk maken van het begrip van de dood bij het kind, de waardering die uw kind heeft voor het verhaal, eventuele angsten en de identificatie met de hoofdpersoon uit het verhaal (Joost).

Het eerste interview zal ongeveer een half uur duren. Het tweede interview zal ongeveer een uur duren.

Wat betekent het dat u en uw kinderen meedoen aan deze studie?

In de huidige situatie rond de uitbraak van het Corona virus kunnen wij ons voorstellen dat een gesprek over de dood emoties met zich mee kan brengen. We zijn ons daar terdege van bewust. We kunnen ons voorstellen dat erover praten met een onbekende emotioneel belastend kan zijn voor u en voor uw kind. Daar hebben we uiteraard alle begrip voor en houden we uiteraard rekening mee.

Aan de andere kant is het ook mogelijk dat u en uw kind er behoefte aan hebben om juist op dit moment ervaringen met ons te delen. Misschien omdat u en uw kind hierdoor zijn aangegrepen, en erover vertellen soms ook kan helpen en zou kunnen leiden tot een beter begrip van de dood bij uw kind.

Vrijwilligheid

U en uw kind doen vrijwillig mee aan dit onderzoek. Daarom kunt u op elk moment tijdens het onderzoek uw deelname stopzetten en uw toestemming intrekken. U hoeft niet aan te geven waarom u stopt. U kunt tot twee weken na deelname ook de onderzoeksgegevens en persoonsgegevens van uw kind laten verwijderen. Dit kunt u doen door een mail te sturen naar de begeleider: I.faro@let.ru.nl.

Wat gebeurt er met mijn gegevens?

De onderzoeksgegevens die we in dit onderzoek verzamelen, zullen door wetenschappers gebruikt worden voor datasets, artikelen en presentaties. De anoniem gemaakte onderzoeksgegevens zijn tenminste 10 jaar beschikbaar voor andere wetenschappers. Als we gegevens met andere onderzoekers delen, kunnen deze dus niet tot u of uw kind herleid worden.

In dit onderzoek worden geluidsopnames gemaakt. Deze opnames worden gebruikt voor letterlijke uitwerking en analyse van wat er is gezegd. Deze geluidsopnames kunnen (door de unieke stem) niet volledig anoniem gemaakt worden, maar de uitgewerkte teksten zullen wél geanonimiseerd worden en zo worden opgeslagen op een veilige plaats. Na afloop van het onderzoek zullen deze audiobestanden worden verwijderd.

U krijgt van ons een formulier waarop u toestemming voor het maken en gebruiken van deze opnames kunt aangeven.

Voor de interne administratie van dit onderzoek zijn ook persoonsgegevens nodig, zoals naam en geboortedatum van de deelnemers. Deze gegevens zijn alleen toegankelijk voor de onderzoeker en de gegevensbeheerder.

We bewaren alle onderzoeks- en persoonsgegevens op beveiligde wijze volgens de richtlijnen van de Radboud Universiteit.

Heeft u vragen over het onderzoek?

Als u meer informatie over het onderzoek wilt hebben, kunt u contact opnemen met:

Laurie Faro, e-mail: l.faro@let.ru.nl.

Ethische toetsing en klachten

Dit onderzoek is goedgekeurd door de Ethische Toetsingscommissie

Geesteswetenschappen van de Radboud Universiteit (ETC-GW nummer 2020 – 9339)

Heeft u klachten over het onderzoek, dan kunt u contact opnemen met de verantwoordelijke onderzoeker.

Ook kunt u een klacht indienen bij de secretaris van de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen Radboud Universiteit (etc-gw@ru.nl)

Voor vragen over de verwerking van gegevens in dit onderzoek kunt u contact opnemen met: dataofficer@let.ru.nl

Toestemmingsverklaring

Als u en uw kind aan dit onderzoek mee willen doen, vragen we u een

toestemmingsverklaring te ondertekenen. Door uw schriftelijke toestemming geeft u aan dat u de informatie heeft begrepen en instemt met deelname aan het onderzoek

TOESTEMMINGSVRKLARING

Naam onderzoek: Verhalen om het begrip van de dood te vergroten

Verantwoordelijke onderzoeker: Dr. L.M.C. Faro

Uitvoerend onderzoeker: Sophie Wanders

Verklaring ouder/voogd

Ik heb de schriftelijke informatie over het onderzoek gelezen en het onderzoek is aan mij uitgelegd. Ik heb de gelegenheid gehad om vragen te stellen over het onderzoek. Ik heb voldoende tijd gehad om na te denken over mijn deelname en over de deelname van mijn kinderen. Ik begrijp dat ik mijzelf en mijn kinderen op elk moment, zonder enige consequentie en zonder opgaaf van reden, uit de studie kan terugtrekken.

Ik geef wel/niet* toestemming aan de onderzoeker om eventuele interviews door middel van opnameapparatuur vast te leggen. Na afloop van het onderzoek zullen deze audiobestanden worden verwijderd.

Ik geef toestemming om mijn gegevens en die van mijn kinderen anoniem te gebruiken voor het doel zoals omschreven in de schriftelijke informatie over het onderzoek.

Ik geef toestemming om mijn geanonimiseerde onderzoeksgegevens en die van mijn kinderen op te slaan op de beveiligde sites van de Radboud Universiteit Nijmegen. Ik stem in met deelname van mij en van mijn minderjarig(e) kind(eren).

Naam minderjarig(e) kind(eren):

.....
.....
.....
.....

Naam:

Relatie tot de deelnemer:

Handtekening:

Datum:

Verklaring uitvoerend onderzoeker

Ik verklaar dat ik de hierboven genoemde ouder/voogd juist heb geïnformeerd over het onderzoek en dat ik mij houd aan de richtlijnen voor onderzoekers zoals verwoord in het protocol van de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen.

Naam:

Handtekening:

Datum:

*graag aangeven of toestemming tot opname van het interview wel of niet wordt verleend

Bijlage 5: Codeboek

In deze bijlagen worden de codeboeken voor de eerste en tweede interviews weergegeven. Zoals te zien is in de tabellen, zijn de interviews allereerst open gecodeerd en vervolgens opgesplitst en gebundeld onder specifiekere codes. Op deze manier kon de verzamelde data effectief geanalyseerd en vergeleken worden.

Tabel 9: Codeboek Eerste Interviews

<i>Codegroep/Label</i>	<i>Code</i>	<i>Code</i>
Angst	Angst dood	
	Angst doodgaan	
Corona	Angst corona	
	Corona	
Begrip van de dood	Onvermijdelijkheid	
	Universaliteit	
	Onomkeerbaarheid	
	Beëindiging	Beëindiging ademen
		Beëindiging bewegen
		Beëindiging dromen
		Beëindiging eten
		Beëindiging water
		Beëindiging wc
	Oorzakelijkheid	
Ervaring dood	Eigen ervaring	
Kennisvergarig	Communicatie ouders	
	Kennis opdoen	
Media	Boeken	
	Films	

Tabel 10: Codeboek Tweede Interviews

<i>Codegroep/Label</i>	<i>Code</i>	<i>Split Code</i>
Angst	Angst dood	
	Angst doodgaan	
	Angst begrafenis	
	Angst doodskist	
	Angst jongen	
	Angst lachen	
	Angst leven	
	Angst open	
	Eigen ervaring	
	Onvermijdelijkheid	
Ervaring dood	Universaliteit	
Begrip van de dood	Onomkeerbaarheid	
	Beëindiging	Beëindiging ademen
		Beëindiging bewegen
		Beëindiging dromen
		Beëindiging eten
		Beëindiging water
		Beëindiging wc
	Oorzakelijkheid	
	Identificatie Joost emoties	Identificatie negatieve emotie
		Identificatie neutrale emotie
Identificatie hoofdpersoon		Identificatie positieve emotie
	Identificatie Joost beoordeling	
	Identificatie opa	
	Waardering verhaal	Waardering positieve emotie
		Waardering negatieve emotie
		Waardering neutrale emotie
	Waardering verhaal beoordeling	
	Waardering plaatjes	Plaatjes positief
		Plaatjes negatief
		Plaatjes neutraal
Waardering verhaal	Waardering plaatjes beoordeling	
	Waardering opnieuw lezen	
	Beschrijving	
	Foutieve interpretatie tekst/beeld	
Interpretatie boek		
Open	-	
Religieuze achtergrond	Leven na de dood	

Bijlage 6: Vragenlijst ouders

In deze bijlage wordt de vragenlijst voor ouders weergegeven. Deze vragenlijst is toegepast om achtergrondinformatie betreft de ouders en hun kinderen te verzamelen, alvorens het afnemen van de interviews.

Radboud Universiteit

VRAGENLIJST OUDERS

Naam onderzoek: Verhalen om het begrip van de dood te vergroten

Naam ouder:

Naam kind:

Vragen

1. *Wat is uw leeftijd?*

.....

2. *Met welk geslacht identificeert u zich? Kies een van de antwoordmogelijkheden:*

Man/Vrouw

3. *Wat is de leeftijd van uw kind?*

.....

4. *Met welk geslacht identificeert uw kind zich? Kies een van de antwoordmogelijkheden:*

Man/Vrouw

5. *Wat is uw nationaliteit?*

.....

6. *Bent u gelovig? Kies een van de antwoordmogelijkheden:*

Ja/Nee

7. *Indien u gelovig bent: wat is uw religieuze overtuiging? Kies een van de antwoordmogelijkheden:*

Christelijk

Joods

Islamitisch

Boeddhistisch

Hindoeïstisch

Anders, namelijk:

.....

8. *In hoeverre is de opvoeding van uw kind gebaseerd op uw religieuze achtergrond?*

Kies een van de antwoordmogelijkheden:

Volledig	Kleine mate
Grote mate	Niet
Gemiddeld	

9. *Heeft uw kind ervaring met de dood? Kies een van de antwoordmogelijkheden:*

Ja/Nee

10. *In hoeverre heeft u al eens met uw kind gesproken over de dood? Kies een van de antwoordmogelijkheden:*

Vaak	Een enkele keer
Regelmatig	Nog nooit

11. *Wie nam hierbij het initiatief? Kies een van de antwoordmogelijkheden:*

Ikzelf/Mijn kind

12. *Welke specifieke overtuigingen heeft u rond de dood, zoals overtuigingen in het hiernamaals?*

.....

.....

.....

.....

.....

.....